

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Koloniale vertoningen : de verbeelding van Nederlands-Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)

Bloembergen, M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Bloembergen, M. (2001). *Koloniale vertoningen : de verbeelding van Nederlands-Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

²¹ Bergvelt & Kistemaker (1992); Van Berkel (1998); Breckenridge (1989); Mason (1994) en (1998).

²² Van Eeden (1887) 2; Serrurier (1886) 571. Over tentoonstellingsmoeheid in Nederland: Eliëns (1990) 90, 91, 99, 128. Anoniem (1876).

²³ In deze studie zal op verschillende momenten de band tussen verzamelaars, volkenkundige musea en de werelddtentoonstellingen aan het licht komen. Deze relatie is van belang. Medewerkers van de volkenkundige musea in Nederland waren vaak een spil in de organisatie van de werelddtentoonstellingen. Net als de verzamelaars stonden zij tijdelijk een deel van hun voorwerpen af. Andersom zijn werelddtentoonstellingen van belang geweest voor het ontstaan of de professionalisering van de volkenkundige musea, alleen al door een groot deel van hun collectie aan te leveren. Een aanzienlijk aantal voorwerpen uit Nederlands-Indië, nu onderdeel van Nederlandse museumcollecties, vond zijn weg naar Nederland via de werelddtentoonstellingen. Zie over verzamelen, (wereld)tentoonstellingen, musea en ontwikkelingen in antropologie/etnologie, specifiek in Nederland: Avé (1980); Bergveldt en Meijers (1993); Duuren (1990); Van Dijk (1992); Frese (1960); Keurs & Smidt (1990); Van Leur (1989); Leyten & Damen (1992); Pott (1962); Slichers & Wertheim (1993); Van Wengen (1990). Overigens: Appadurai (1986); Breckenridge (1989); Clifford (1988); Cohn (1994); Edwards (1993); Giucciardi-Khing (1986); Hamy (1899); Karp & Levine (1991); Kaplan (1994); Mason (1994); Pomian (1978); Price (1989); Schneider (1982a); Stearn (1980); Stocking (1985 en 1987); Thomas (1991); Winans (1994).

²⁴ Met dank aan Piet de Rooy voor deze suggestie.

²⁵ Lasch (1977). Zie hierover De Rooy (1993) en (1978) 9-22; Helsloot (1995) 1-18.

²⁶ Er bestaat een aantal oudere informatieve casestudies en overzichtswerken zoals Allwood (1978); Luckhurst (1977); Greenhalgh (1988); Haltern (1971); Mandell (1967); Rydell (1984). Inmiddels is het aantal studies en artikelen gestaag aan het aanzwellen. De woordenboeken van Rydell (1990); Findling en Pelle (1990) en Schroeder-Gudehus en Rasmussen (1992) voorzien daarbij in een kennelijke behoefte. Zie over de betekenis van koloniale en volkenkundige exposities op werelddtentoonstellingen Rydell (1993) 61-91; Stocking (1987); Breckenridge (1989); Corbey (1993); Hintsley (1991); Yengoyan (1994).

²⁷ Baudet (1958) 340.

²⁸ Pick (1989); Gay (1984) en (1993).

²⁹ Stocking (1987) 3, 4.

³⁰ Werelddtentoonstellingen riepen vanaf het begin niet alleen maar bewondering en verbazing op, maar ook afkeuring en protesten die waren ingegeven door elitaire, cultuurkritische overwegingen. Veel geciteerd in dit verband is de Duitse cultuurcriticus Walter Benjamin. In 'Parijs hoofdstad van de XIXde eeuw' schetste Benjamin de werelddtentoonstellingen als "pelgrimsoorden van de waar als fetish". Volgens Benjamin schiepen de werelddtentoonstellingen en warenhuizen, die in dezelfde periode ontstonden, een kader waarin de gebruikswaarde van waren verhuuld raakte door de idealisering van hun ruilwaarde. Hij noemde ze "phantasmagorias", fantastische werelden, die de massa betrad om zich te laten verstrooien. Hierdoor trainde zij zich volgens Benjamin in onderworpenheid aan politieke en industriële propaganda, "while enjoying their alienation from themselves and from others". (Benjamin (1992; or 1936) 13-26). Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog hebben collega's van Benjamin van de Frankfurterschule in veel pessimistischer toonaarden een 'cultuurindustrie' verantwoordelijk gesteld voor de vervlakking en afstomping van de samenleving. Voortbouwend op de ideeën van de Frankfurterschule hebben wetenschappers van verschillende disciplines het verband bestudeerd tussen werelddtentoonstellingen, massaconsumptie en massacultuur. Zie hierover Rydell (1993). Breckenridge (1989): 201, 212-225; De Cauter (1993); Harris (1978); Williams (1982). Vergelijk over de rol van warenhuizen in de ontwikkeling van consumptiecultuur: Miller (1981); Lancaster (1995).

³¹ Zie in dit verband ook Bennett (1995); Breckenridge (1989); Corbey (1993); Rydell (1989) en Rydell en Gwinn (1994).

³² Een grondige studie van de wijze waarop de Franse werelddtentoonstellingen werden georganiseerd geeft Wesemael (1997).

³³ Benedict (1983).

³⁴ De geringe aandacht vanuit Nederlandse wetenschappelijke hoek voor de vertegenwoordiging van Nederland op de werelddtentoonstellingen is opvallend, in vergelijking met het groeiend aantal studies over werelddtentoonstellingen in het buitenland. Mogelijk is dit te verklaren door het feit dat Nederland zelf maar één keer een dergelijk evenement heeft georganiseerd. Recentelijk is een proefschrift verschenen over de Nederlandse paviljoens op de werelddtentoonstellingen sinds 1910: Van Thoor (1998). Over de Amsterdamse werelddtentoonstelling is een zeer informatief boekje verschenen, ter begeleiding van een gelijktijdig georganiseerde tentoonstelling hierover in het Amsterdams Historisch Museum: Montijn (1983). Zie daarover ook Van der Velde (1992) en (2000) 280-285. Voor algemene overzichten zie Baudet (1958) en Eliëns (1992). Ingaand op de koloniale exposities: Gaalman (1989); Montijn (1989); Tibbe (1985a); Pott (1962); Er is verder met name op kunst- en architectuurhistorisch gebied aandacht besteed aan de Nederlandse deelname aan de werelddtentoonstellingen: Brouwer (1968); Laan (1994); Visser & Bakker (1977); Over de Nederlandse nationale nijverheidstentoonstellingen Eliëns (1990) en Wennekes (1999).

³⁵ Het negatieve beeld van de industriële ontwikkeling in Nederland in de negentiende eeuw is in recente studies weerlegd. Op technisch niveau bleef Nederland weliswaar lange tijd achterlopen op ontwikkelingen in het buitenland. Regionaal verspreide huisindustrie en inventiviteit maakte de achterstand op productieniveau relatief minder groot. Zie o.a. Eliëns (1992) en Lintsen e.a. (1995); Jansen (1999); Van der Heijden (2000).

- ³⁶ Baudet (1958); Eliëns (1990); Van Thoor (1998).
- ³⁷ A. Vrolijk, geciteerd in Eliëns (1990) 60.
- ³⁸ Verslag 1878 (1879), 57-58, 64; Baudet (1958).
- ³⁹ Nederlandsche nijverheid (1900). In deze bespreking van de Nederlandse nijverheid op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1900 klaagt de auteur over het "mager figuur" dat Nederland wederom sloeg. In Parijs was zijn mening gesterkt van "den slakkengang van Nederland als producent op Nijverheidsgebied". "[...] het komt ons voor dat wij als nijveren ons te langzaam ontwikkelen en het daarom niet de moeite en kosten waard achten ons te Parijs te vertoonen." Zie ook verschillende stukken in het *Tijdschrift ter bevordering van de Nijverheid en Handel* (1901).
- ⁴⁰ Met dank aan J.C.H. Blom, die mij hierop wees. Vergelijk Blaas (2000) 14; Van der Dunk (2000). Het thema 'bescheiden maar eerlijk' vormt een rode draad in de hier bestudeerde (verantwoordingen van) de Nederlandse koloniale vertegenwoordigingen op de wereldtentoonstellingen. Interview met de organisator van de Nederlandse vertegenwoordiging te Lissabon, Lissabon, juni 1998.
- ⁴¹ Catalogus (1879).
- ⁴² Verslag 1878 (1879), 50, 106.
- ⁴³ Bank (1990); Van Sas (1991a) en (1995a); Blaas (1982), (2000a) en (2000b); Te Velde (1992); Aerts (1990) en (1997). Onder invloed van Nora (1984) hebben historici ook onderzocht welke *lieux de mémoires* een natie-bindend karakter hebben gehad in de Nederlandse geschiedenis. Zie Van Sas (1995b), Den Boer en Frijhoff (1993). In al deze studies is relatief weinig aandacht besteed aan de betekenis die het koloniale bezit gehad heeft in de Nederlandse cultuur rondom 1900.
- ⁴⁴ Kuitenbrouwer (1985) en (1991); Wesseling (1989); Locher-Scholten (1994); De Graaff (1997); Taselaar (1998); Kuitenbrouwer & Schijf (1998).
- ⁴⁵ Locher-Scholten (1994) 5, Betts (1976), Koebner & Schmid (1960).
- ⁴⁶ Kuitenbrouwer (1985) en (1991); Wesseling (1989).
- ⁴⁷ Van Kol (1901). Over het socialistische en communistische antikolonialisme van de jaren 1910-1930: De Graaff (1997) 249-251; Morriën (1979); Van Tuijl (1986). Zie ook hoofdstuk 6 van dit boek.
- ⁴⁸ Van't Veer (1969; 1980) 228; Locher-Scholten (1981).
- ⁴⁹ De economische achtergronden van het Nederlands imperialisme werden uitgelicht door onder meer Clemens en Lindblad (1989); à Campo (1992); Taselaar (1998) en Kuitenbrouwer & Schijf (1998). Van den Doel (1994) onderzocht het reilen en zeilen van het Binnenlands Bestuur. De Graaff (1997) richtte zich op de politieke besluitvorming van het interbellum. Over de culturele kanten van het Nederlandse imperialisme Bossenbroek (1996) en Gouda (1995). Voor microstudies onder meer Groen (1982); Van Goor (1986a).
- ⁵⁰ Van Goor (1994). Deze definitie was geformuleerd door Locher-Scholten (1981). Het meest recent verschenen overzicht De Jong (1998) 320 onderkent ook het bestaan van een modern Nederlands imperialisme. Merkwaardig genoeg wordt dit in de titel van het daarover handelende hoofdstuk aangeduid als 'de imperiale sprong voorwaarts'.
- ⁵¹ Locher-Scholten (1994) 15; Taselaar (1998) 25.
- ⁵² Over invented traditions: Hobsbawm en Ranger (1983); *Lieux de mémoires*: Nora (1984). Zie over Nederlandse *Lieux de mémoires*: Den Boer en Frijhoff (1993); Van Sas (1995b), eerder verschenen in *NRC-handelsblad* (1993). De groeiende belangstelling voor natievorming en de Nederlandse identiteit hing samen met de Europese eenwording: zie de discussie over zin en onzin van natievorming, gevoerd in de *NRC* en de *Volkskrant* in 1995 (inmiddels gebundeld in Koch & Scheffer (1996)). Zie ook Kossmann (1994) over de natie in de Nederlanden.
- ⁵³ Te Velde (1992); Van Sas (1994).
- ⁵⁴ Blaas (1982); Bank (1990); Van Sas (1991a); Aerts & Duquesnoy (1993); Aerts (1990) en (1997); Te Velde (1992); Koppen (1992).
- ⁵⁵ Zie over miskenning van de Indische dimensie in het nationaal besef in Nederland rondom 1900: Van Sas (1991b) en (1994) 66.
- ⁵⁶ Aerts & Duquesnoy (1993), Aerts (1997) 425-448.
- ⁵⁷ Bijvoorbeeld Kossmann (1976) 306; Blom en Lamberts (1993) 332-334.
- ⁵⁸ Van Goor (1986b); Vanvugt (1994).
- ⁵⁹ Bossenbroek (1996). Ik heb moeite met zijn argument om zijn bevindingen omtrent Nederlands koloniaal nationalisme halt te laten houden rondom 1900. De nationale ophef naar aanleiding van de Nederlandse koloniale expositie op de *Exposition Coloniale Internationale* in Parijs in 1931 weerspreekt zijn idee dat in 1900 de dramatiek over was.
- ⁶⁰ Legègne (1998); Van der Velde (2000).

HOOFDSTUK 1

¹ *Rapport sur les Congres II* (1884) 46. Oorspronkelijke Franse tekst: "Ce sera sans aucun doute au profit de la race européenne qui a refoulé ou détruit les races inférieures dans les contrées qu'elle a occupées, qui prend à son service les nègres, les Hindous, les Chinois, pour la seconder dans les contrées où elle ne travaille pas de ses mains et à laquelle la race jaune peut seule disputer l'exploitation d'une partie du globe, celle des îles, et des côtes du Grand

océan. Mais entre les nations d'Europe ou d'Amerique, la préeminence sera plus disputés; toutes celles qui veulent rester dans les premiers rangs, soutenir leur commerce, maintenir ou étendre leur influence morale et politique, ont intérêt à ce mêler à ce grand courant de la race civilisée et à prendre position sur les marchés du monde, par la colonisation et par l'émigration. [...]"

² Het idee van de industriële achterstand van Nederland in de negentiende eeuw is inmiddels genuanceerd. Zie inleiding, paragraaf 3.

³ Boogman (1991) 27; Kossmann (1991) 40.

⁴ Betts (1961) 35-38; Schutte (1985); Wesseling (1977; 1988a); Stengers (1977); De Jong (1989) 69-75; Fasseur (1995a).

⁵ Zie Van Sas (1991b) over het verschijnsel 'imperial overstretch': vertoon van macht bij een verzwakkende machtspositie. In ieder geval is hier sprake van het mechanisme dat Nederland vrijheid van bewegen ontleende aan internationale rivaliteit.

⁶ Fasseur (1978); Taselaar (1998) 33; Van der Voort (1994).

⁷ Fasseur (1987) 11,12; Nieuwenhuys (1972) 153; Mukhtatuli (1967; 1860)

⁸ Fasseur (1978) 9.

⁹ Fasseur (1978) 31-37; Sutherland (1979); Schulte-Nordholt (1983); Onghokham (1978).

¹⁰ Hasselman (1902); Breman (1980); Fasseur (1978); Schulte-Nordholt (1983); (1991) en (1991b); Onghokham (1978).

¹¹ Taselaar (1998); Kuitenbrouwer (1985) 40-42; (1991) 52-58.

¹² Kuitenbrouwer (1985).

¹³ Daniël Veth aan P.J. Veth, 15-3-1882. Academisch Historisch Museum Leiden.

¹⁴ *Catalogus* deel III (1883) 58-61 en 92-94; Van't Veer (1969; 1980).

¹⁵ Van Goor (1986b).

¹⁶ Cohn (1996); Anderson (1991; 1983).

¹⁷ Aerts & Duquesnoy (1993); Aerts (1997) 223-237, 425-448; Bossenbroek (1996).

¹⁸ Bossenbroek (1996) 263-287; Locher-Scholten (1994) 148-154; Fasseur (1993); Van der Velde (1992); Van Dijk (1992); Politiek (1995).

¹⁹ Serrurier (1882) (als artikel in 1881 verschenen in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*).

²⁰ Politiek (1995) 20-21, naar de 'punten van beschrijving voor de zevenentachtigste Algemene Vergadering te Middelburg (1864).

²¹ Over F.W. Van Eeden: Fontijn (1990) 31-48. Over beide koloniale musea Van Dijk (1992); Bossenbroek (1996) 286-287.

²² Tot de oprichters behoorden de ondernemer H.F.R. Hubrecht, A. van Otterloo, de hoogleraar aardrijkskunde C.M. Kan en N.W. Posthumus. Zie over het Aardrijkskundig Genootschap en zijn koloniale lobby Van der Velde (1988) en (1992). Over de rol die het genootschap in het bijzonder gespeeld heeft in de opzet van de koloniale tentoonstelling te Amsterdam zie Van der Velde (2000) 280-286. Met dank aan Van der Velde voor eerdere inzage van zijn manuscript.

²³ Van der Velde (1988); (1992) 377, 378 en (2000); Kan (1883); Hasselman en Snelleman (1881).

²⁴ Verslag van de 42ste vergadering van het genootschap te Amsterdam, 15-12-1883. *Tijdschrift K.N.A.G.* (1884-I).

²⁵ Hierin bevond zich een groot aantal Leidse hoogleraren 'Indologie', 'Antropologie' en 'koloniaal recht', tevens leden van het Aardrijkskundig Genootschap: behalve P.J. Veth, ook J.H.C. Kern, C.M. Kan, F. Zaaijer en P.A. van der Lith. Als koloniale bestuursdeskundigen hadden zitting J.K.W. Quarles van Ufford (oud-referendaris van het ministerie van Koloniën), S.C.J.W. van Musschenbroek (oud resident van Menado). Als vertegenwoordigers van het leger waren lid R. van Eck (leraar aan de militaire academie te Breda) en W.F. Versteeg (gepensioneerd luitenant-kolonel der genie O.I.L.). Namens de financieel economische elite: N.G. Pierson (directeur van de Nederlandsche bank, hoogleraar economie aan de universiteit van Amsterdam. (NB: deze opgave is niet volledig, gebaseerd op Van der Lith (1883) en het programma van de 'Commissie voor de V afdeeling', gemeentearchief Amsterdam, inv.nr. PA395-2188).

²⁶ Asser (1884) VII.

²⁷ *Rapport sur les congrès II* (1884). Het dagelijkse bestuur van deze commissie bestond uit het Amsterdamse gemeenteraadslid C.M.J. Willeumier, G.A. van Hamel, A.G.C. van Duijl, hoofdredacteur en chef van het *Algemeen Handelsblad*, en, als secretaris-generaal de Amsterdamse advocaat D. Josephus Jitta. Secretarissen: Theod. M. Tromp, attaché van het ministerie van Waterstaat, J.E. Huydecoper, advocaat en directeur van de Nederlandsche elektriciteitsmaatschappij, J. Luden, hoofdamtenaar bij de Nederlandsche bank en A.H. van Nierop, advocaat.

²⁸ Van der Lith (1883) 954; Discussions (1872).

²⁹ Onder de aanwezigen op het koloniaal congres bevonden zich behalve de al genoemde leden van de commissie en de hoogleraar Levasseur van het *Collège de France*, Frederick Young, secretaris van het Royal Colonial Institute in Londen, namens de kaapkolonie de (vermoedelijk) particulier ondernemer H. de Mosenthal, namens de Spaanse kolonie Cuba J.L. del Perojo. Op de dag dat Van Dedem sprak was ook de bankier en econoom N.G. Pierson aanwezig. Bij het onderdeel 'Voordrachten zonder discussie' sprak de Franse ontdekkingsreiziger Brau de Saint Pol Lias, president van de 'section de l'exploitation' van de *société de géographie commerciale* uit Parijs over Atjeh.

- ³⁰ Van der Lith (1883) 955; Asser (1884) VI.
- ³¹ Van der Lith (1877). Geleidelijk aan zou Van der Lith echter meer gaan pleiten voor de studie van en het respect voor de inheemse rechtsinstellingen, ten behoeve van effectieve koloniale gezagsuitoefening in Nederlands-Indië. Dit standpunt zou hij ook verdedigen op het Koloniaal Congres, zoals verderop in dit hoofdstuk duidelijk zal worden. Zie Van der Lith (1882) en Otto & Pompe (1989) 230-235.
- ³² Young (1883).
- ³³ Young (1883) 8.
- ³⁴ Idem. Young schetste de koloniaal bestuurlijke structuur van Nederlands-Indië als volgt: aan het hoofd zetelde de gouverneur-generaal te Batavia die het recht had om verdragen te sluiten, oorlog te verklaren of vrede te sluiten met inheemse leiders - echter binnen de beperkende instructies van het moederland.
- ³⁵ Van den Doel (1994) 113; De Jong (1989).
- ³⁶ *Rapport sur les congrès (1884)* II.
- ³⁷ Lovejoy (1936); Stocking (1987).
- ³⁸ Theunissen (1985) 25.
- ³⁹ Zie daarover De Rooy (1991a) en (1991b); Hegeman (1970).
- ⁴⁰ Zaaijer (1883) 150, 151.
- ⁴¹ Stocking (1987).
- ⁴² Wilken (1884). Zie over Wilken en de wijze waarop hij sociaal evolutionaire ideeën toepaste in de studie van adat en religie Koentjaraningrat (1975) 28-39.
- ⁴³ Wilken (1884); Kern (1884).
- ⁴⁴ Burrow (1966). Voor Nederland: De Rooy (1991b).
- ⁴⁵ Betts (1961); Van Miert (1991) 9-17; Boeke (1923); Snouck Hurgonje (1911); Van den Berg (1909).
- ⁴⁶ Vergelijk Van Doorn (1995) 128-129.
- ⁴⁷ Betts (1961) 5-9; 11-33; Wright (1991) 53-84.
- ⁴⁸ Betts (1961) 33-58; Schutte (1985); Wesseling (1977); (1988; 1977); Stengers (1977); De Jong (1989) 69-75; Fasseur (1995a). De Britse voorbeeldstudie van Java gaf de Brits-Indische advocaat J.W.B. Money (1861). Vergelijk op het koloniaal congres te Amsterdam Young (1883) 7, wiens ideeën hierop terug te voeren zijn. Young noemde het koloniaal bestel op Java "the best form of government for populations not springing from the Mother Country, and who are not, as in the case of Java, or in the British case of India, so largely composed of aboriginal inhabitants".
- ⁴⁹ Betts (1961) 120-132.
- ⁵⁰ Taselaar (1998) 15-19; De Jong (1996); Ageron (1978) 131-133; Girardet (1972) 32-35; Brunschwig (1959) en (1960); August (1985); Lagana (1990).
- ⁵¹ Betts (1961) 5, wijst er op hoe de internationale congressen ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling te Parijs de voorstanders van de Franse koloniale expansie (de zogenaamde *parti coloniale*) bijeen brachten. Expositions (1890); Henricque (1889-1890); Schneider (1981); (1982b); Ageron (1978); Hodeir & Pierre (1991); Wright (1991).
- ⁵² Wright (1991) 3, 73-84; Hoisington (1995) 10.
- ⁵³ Zie over associatie en assimilatie Boeke (1923); Locher-Scholten (1979); Van Miert (1991); Groeneboer (1993) en Van den Doel (1994) 270. Zij beperken zich allen hoofdzakelijk tot de periode na 1900, als de op ontwikkeling gerichte ethische politiek officieel zijn intrede heeft gedaan.
- ⁵⁴ Vergelijk voor dit punt de verslaggeving van Van der Lith in de *Indische Gids*, met die van Josephus Jitta (jurist) in het *Rapport sur les congrès*. Daarin draait de discussie tussen Van der Lith en Levy meer om de vraag of deze kwestie benaderd moet worden vanuit geschreven recht (Levy) of hogere principes waaruit het geschreven recht voortvloeit (Van der Lith). Levasseur stelde hier alleen maar vast dat Van der Lith zou redeneren vanuit het principe "les lois dérivent des mœurs" (de wetten vloeien voort uit gewoonten).
- ⁵⁵ *Rapport sur les Congrès (1884)* II 57-59. Vergelijk Van der Lith (1882) en zie noot 31 van dit hoofdstuk.
- ⁵⁶ Zie over de Ethische politiek ook hoofdstuk 5 van deze studie.
- ⁵⁷ Van Miert (1991) 12; Vergelijk Van Doorn (1995) 128-129 over het structurele aarzelen tussen 'radicale natievorming' (wat hij aanduidt als assimilatie) en culturele minorisering (associatie). Volgens Van Doorn verhinderde het conservatieve segregatiebestel Nederlands-Indië tot een moderne natiestaat te laten uitgroeien. Hij veronderstelt de moderne natiestaat als noodzakelijk einddoel, ondergronds aanwezig in de Nederlandse koloniale periode.
- ⁵⁸ Vergelijk Wright (1991) 74 en Van't Veer (1969; 1980) 228. Van't Veer stelde als eerste dat de ethische politiek en het Nederlandse imperialisme "twee armen aan hetzelfde lichaam" waren. "Voor een groot aantal praktische hervormingsmaatregelen maakt het al fond weinig verschil of men het deed uit zedelijke beginselen dan wel uit de overweging dat grotere welvaart meer koopkracht ten gunste van de Nederlandse export kweekte en dat meer ontwikkelde arbeiders misschien duurder maar ook betere arbeiders waren."
- ⁵⁹ Boeke (1923); Fasseur (1995b).
- ⁶⁰ Illustratief hiervoor is het principe, vastgelegd bij de staatsovername van de VOC in 1804, dat 'regtspleging onder den inlander zal blijven geschieden volgens eigene wetten en gewoonten', volgens artikel 86 van het in 1804 afgekondigde (nooit in werking getreden) Charter voor de Aziatische Bezittingen van de Bataafsche Republiek, geciteerd in Fasseur (1995b) 142.

- ⁶¹ Fasseur (1994) en (1995b); Van Doorn (1995) 114, 115; Stoler (1989); (1991). Boeke (1923) 154-156. De rassenclassificatie was eigenlijk meer naar landaard geordend, dan naar ras. Van Doorn (1995) 114, 115.
- ⁶² Fasseur (1995b) 152-153.
- ⁶³ Van Doorn (1995) 118; Van Deventer (1905).
- ⁶⁴ Van den Berg (1909) 411.
- ⁶⁵ Snouck Hurgonje (1884) en (1886) 134. Vergelijk Aerts (1997) 445. In zijn artikel voor *De Gids* hamerde Snouck Hurgonje nadrukkelijker dan in 1883 op het belang van kennis van 'De Islam' bij de ambtenaren van het Binnenlands Bestuur.
- ⁶⁶ Snouck Hurgonje (1911), geciteerd in Van Deventer (1911) 110.
- ⁶⁷ Zie over Van Heutsz: Van der Veer (1995) 167-173; Witte (1976); Van't Veer (1969;1980); Lammers (1942). Voor de vergelijking Van Heutsz-Lyautey: zie Wesseling (1988a; 1977) 82-85.
- ⁶⁸ Vergelijk Van Miert (1991) 16.
- ⁶⁹ Zie over Van Vollenhoven en de studie van het adatrecht Otto & Pompe (1989).
- ⁷⁰ Het begrip *pergerakan* duidt op de Indonesische volksbeweging, die in het eerste kwart van de twintigste eeuw opkwam, en die, onder invloed van een veranderend wereldbeeld, op zoek was naar nieuwe uitdrukkingsvormen en middelen om haar wereld te verbeteren. Ze is zichtbaar in de partijen, verenigingen, kranten, stakingen, bijeenkomsten, vakbonden, romans, liederen, theaters en opstanden van deze periode. Dit geheel zou samengevat kunnen worden als een vooruitgangsbeweging. De Indonesische onafhankelijkheidsbeweging was daar een onderdeel van. Zie over de *pergerakan* Shiraishi (1990) en hoofdstuk 6 van deze studie.
- ⁷¹ Van den Berg (1909) 406-411; Snouck Hurgonje in Van Deventer (1911) 108, 109.
- ⁷² Van den Berg (1909) 411-418.
- ⁷³ Van Doorn (1995) 117, 123.
- ⁷⁴ Locher-Scholten (1979).
- ⁷⁵ Fasseur (1995b) 170; Van Doorn (1995) 119. Vergelijk Anderson (1983; 1991). Er zijn met name veel studies verschenen over (de gevolgen van) het koloniale streven naar musealisering van Bali in de jaren twintig en dertig. Zie daarvoor vooral Robinson (1995); Schulte-Nordholt (1986); (1994); (1996); Pollmann (1991); Vickers (1989) en (1996) en Picard (1992) en (1996a en b). Over de wijze waarop de Javaanse elite actief inspeelde op koloniale Javanisering in de negentiende eeuw: Pemberton (1994).
- ⁷⁶ Voor de afloop zie Van Doorn (1995) 118. Van Doorn haalt in dit verband de Indische onderwijsspecialist Brugmans aan die in 1940 gegriefd terugblikte op het Nederlandse koloniale beleid, met de conclusie dat het niet had weten te kiezen: "[...] dat de Indische regering nimmer duidelijk verklaart heeft wat zij eigenlijk wil: wenscht zij het Nederlandsch karakter van Indië te accentueeren, of wenscht zij juist de autochtone beschaving te bevorderen". Zie Brugmans (1940).
- ⁷⁷ Vergelijk Haasse (1970).

HOOFDSTUK 2

- ¹ 'De koloniale tentoonstelling te Amsterdam', *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* (1883) I, 360-362.
- ² Ironisch genoeg op de plek waar aan het einde van de twintigste eeuw een bijbelse kiosk neerstreek.
- ³ Keyser (1976).
- ⁴ Anderson (1983;1991).
- ⁵ Prick (1979); Van Deyssel (1924;1962) 254. Voor de achtergronden en betekenis van de Amsterdamse tentoonstelling in het algemeen zie ook Montijn (1983).
- ⁶ Wagenaar (1990) 168-180; Bakker & Kistemaker (2000).
- ⁷ Zie over de geschiedenis en betekenis van dit gebouw Wennekes (1999).
- ⁸ Jitta (1882).
- ⁹ Wagenaar (1990).
- ¹⁰ Wagenaar (1990) 64-72; Taselaar (1998) 32.
- ¹¹ In de jaren 1860-1885 nam het aantal cultuurondernemingen toe van 2 naar 9. Onder de nieuwe vestigingen bevond zich de Deli-Maatschappij, het pioniersbedrijf dat in 1870 op Sumatra een tabaksonderneming startte en in korte tijd fabelachtige winsten behaalde. Het overgrote deel van de cultuurmaatschappijen zou zich in Amsterdam vestigen, en dus ook het aanzienlijke kapitaal dat daarmee gepaard ging. Al in 1863 belandde ook de eerste particuliere koloniale bank in Amsterdam, de Nederlandsch-Indische Handelsbank (NIHB). Zij richtte zich op de kapitaalverschaffing aan infrastructurele projecten op Java, en was een initiatief van de Algemeene Maatschappij voor Handel en Nijverheid (AMHN). De AMHN zou ook de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij oprichten. In de jaren 1860-1870 was onder particulieren echter nog grote terughoudendheid in de benutting van de nieuwe mogelijkheden in Nederlands-Indië. Pas aan het einde van de jaren 1870 zou weer sprake zijn van verhoogde investeringsactiviteiten. In 1879 richtten Amsterdamse kooplieden de Handelsvereniging Amsterdam op en in 1881 de Koloniale bank, om financierings- en verkoopcontracten met suikerfabrieken te sluiten. Deze instellingen zouden in 1884 echter worden getroffen door de Suikercrisis op Java. Het gevolg hiervan was wel dat de Amsterdamse

financiële wereld nog meer haar greep zou verstevigen op het Indische bedrijfsleven. Belangrijk kenmerk van deze zich moderniserende koloniale handelssector was de enorme belangenverstrengeling tussen de verschillende soorten instellingen, op personeel en kapitaalkrachtig gebied. Wagenaar (1990) 72-92; Bossenbroek (1996) 85-117; Taselaar (1998) 34,35.

¹² Agostini (1880) 13.

¹³ Agostini (1880); Montijn (1983) 6.

¹⁴ Montijn (1983) 8; Alberdingk Thijm (1883). ARA II, WHN, H & N I, 1878-1905, inv. nr. 287. Gemeentearchief Amsterdam, inv. nr. D 1008.

¹⁵ Bekend was dat Agostini de schoonzoon was van de Haagse Française Madame de Charotte, die koning Willem III enkele jaren eerder had geholpen aan een amoureuze affaire met de Franse operazangeres Eleonore d'Ambre. Deze geschiedenis lag gevoelig bij de Nederlandse regering. Kort na de dood van zijn echtgenote koningin Sophie (in de zomer van 1877) had koning Willem III zijn geliefde in de adelstand verheven om een morganatisch huwelijk met haar te kunnen sluiten, - dit tot hevig verzet van de ministers. Uiteindelijk zou Willem III zich bij de bezwaren neerleggen, wat hem er niet van weerhield een landgoed voor zijn geliefde in te richten, die hem uiteindelijk verliet. Weitzel (1980) 149. Kikkert (1990) 292-297. Willem III uitte officieel zijn bezwaren tegen het *internationale* karakter van de tentoonstelling via de minister van Waterwerken, Handel en Nijverheid. ARA II, WHN, H & N I, 1878-1905, inv.nr. 288. Minister van WHN aan minister van Buitenlandse Zaken, 11 augustus 1881.

¹⁶ Lermina (1884); *Officiële courant* 1 mei 1883, nr. 19. Deze twee bronnen spreken elkaar op verschillende punten tegen. Volgens Lermina werd Agostini geboren in 1853. De *Officiële courant* hield het op 1850 of 1851. Wat betreft de opleiding die Agostini gevolgd zou hebben, gaf de eerst genoemde handelsbank en industrie op. Volgens de *Officiële courant* behaalde Agostini een diploma in de Letteren.

¹⁷ Zie hoofdstuk 1, paragraaf 1, en aldaar noot 17. Deze behoefte aan koloniale kennis leefde in de jaren 1880 overigens hoofdzakelijk in de politieke en handelscentra in Noord- en Zuid-Holland (Bossenbroek 1996).

¹⁸ ARA II, WHN, H & N I, 1878-1905, inv. nr. 288. Algemeen programma en concept van de classificatie, bij brief van het tentoonstellingscomité aan de minister van Buitenlandse Zaken 10-8-1881.

¹⁹ Zie Bijlage I van dit proefschrift voor de samenstelling van de verschillende commissies ter organisatie van de Nederlandse koloniale vertegenwoordiging op de in dit proefschrift behandelde werelttentoonstellingen.

²⁰ Montijn (1983) 30.

²¹ Van der Velde (2000) en (1992) 377, 378.

²² Zie het verslag van de 42ste vergadering van het genootschap te Amsterdam, 15-12-1883. *Tijdschrift K.N.A.G.* (1884-I).

²³ Serrurier (1883b); Van Eeden (1884).

²⁴ Arsip Nasional Republik Indonesia, *Algemeene Secretarie* Bt. 24-2-1882 no. 5 fol. 491 W1; Bt. 21 mei 1882 no. 16. Fol. 491 R; Bt. 22-6-1882 no. 11978 fol. 491 V. ARA II, WHN, H & N I, 1878-1905, inv.nr. 290. Hierna zal naar het Arsip Nasional Republik Indonesia verwezen worden met ANRI.

²⁵ Academisch Historisch Museum Leiden, brieven van Daniël Veth aan P.J. Veth vanuit Batavia, vanaf 7 mei 1882. Zie ook Snelleman & Veth (1887).

²⁶ *De Amsterdammer*, 24-9-1885, collectie Academisch Historisch museum te Leiden.

²⁷ ARA II, WHN, H & N I, 1878-1905, inv.nr. 288. Algemeen programma en concept van de classificatie, bij brief van het tentoonstellingscomité aan de minister van Buitenlandse Zaken 10-8-1881.

²⁸ De ordening van de natuurlijke wereld (groep I) was voor een deel geworteld in natuurhistorische/biologische indelingsschema's, en het idee van de volheid, rijkdom van de natuur (Van Berkel (1998)). De verschillende opties van etnografisch ordenen zijn met voorbeelden van de tentoonstelling zelf te illustreren aan de hand van de beroemde collectie Pitt Rivers (naar type voorwerp en vorm) waarvan een deel tentoongesteld was in het Rijksmuseum. Serrurier (1883b); Chapman (1985).

²⁹ Zie daarover *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* (1882) II 471-474.

³⁰ Dit was de leidraad van het verzamelbeleid van de directeur van het Rijks Etnografisch Museum L. Serrurier. Serrurier (1883)a. Serrurier timmerde in deze jaren aan de weg om de etnografische collectie het museum te verrijken of completeren met 'onaanzienlijke' voorwerpen. Juist "onaanzienlijke voorwerpen van dagelijksch gebruik" waren van waarde voor het museum, aldus Serrurier in één van zijn eerste *Wenken voor de verzamelaar*, en dan vooral die van de armere klassen, omdat die "het plaatselijk of raskarakter" duidelijker toonden dan die van de rijkere, en "omdat de Europeesche invloeden zich het eerst in de woningen der meer gegoeden doen gevoelen". Voorwerpen van Europees maaksel, door de handel ingevoerd, waren alleen van belang wanneer "inboorlingen door eenige bearbeiding of verandering er als het ware den stempel van hun volkskarakter op hebben gedrukt." (Serrurier (1880). In een verzoek om duplicaten aan de directeur van het etnografisch museum van Artis ondersteunde P.J. Veth diens drijfveer: "dat hij [...] van oordeel is dat de ethnologie, als wetenschap, behoefte heeft aan eene algemeene, meer volledige verzameling, daar zij alleen volgens de vergelijkende methode met vrucht kan beoefend worden." (11 juni 1880). Gemeentearchief Amsterdam, PA 395, inv. 1876.

³¹ *Catalogus* (1883) Groep II, 131, 141, 150.

³² *Catalogus* (1883) Groep II, 214.

³³ *Catalogus* (1883) Groep II, 374.

- ³⁴ Vergelijk Wright (1991) 3, en Hoisington (1995) 10, over de ideeën van vertegenwoordigers van de Franse koloniale lobby (in het bijzonder Lyautey) die in Frankrijk opgang maakten vanaf de jaren 1880.
- ³⁵ Vergelijk Van Doorn (1994) 38, 39. In het conceptprogramma van augustus 1881, en de daarin verwoorde richtlijnen voor groep II, hadden de organisatoren de gewenste voorwerpen in 20 klassen onderverdeeld, een ordening die bij nader beschouwing enige logica lijkt te hebben. Hierin vertoonde zich namelijk een in die tijd voor de hand liggende vorm van classificeren, grofweg samen te vatten tot een zesdeling, die begon bij de basisbehoeften: het geheel van woon- en leefvormen, kleding en voedingsmiddelen (klasse 1 tot en met 5), gevolgd door de verschillende middelen van bestaan, van de primitieve naar de meer ontwikkelde vormen (klasse 6 tot en met 13). Derde reeks bestond uit de inheemse kennis- en kunstvormen (klasse 14 en 15), gevolgd door zeden en gewoonten (klasse 16 en 17), de maatschappelijke instellingen en vormen van rechtspraak (klasse 18 en 19) en als bekroning en draagvlak van dit al godsdienst en bijgeloof (klasse 20).
- ³⁶ Daniël Veth aan P.J. Veth, 7-5-1882.
- ³⁷ ANRI, Algemeene Secretarie 1882, Bt. 8-12-1882, no. 5. De lijst van opgave kondigde, behalve een "Tegalsche woning en warong uit diezelfde residentieën", woningen aan uit "de Bataklanden, uit de Padangsche bovenlanden, van Atjeh, uit de Preangerregentschappen, Soeracarta, Amboina, Timor en Makassar, terwijl van Bandjermassin eene Dajaksche woning en van Palembang eene woning op een vlot en eene op het land op eenigszins verkleinde schaal verwacht worden".
- ³⁸ Daniël Veth aan P.J. Veth, 7-5-1882; 7-12-1882. Het is vooral nog niet bekend of het inwoners van Atjeh zelf waren die het hier genoemde bedrag bedongen voor (de bouw van) hun type huis.
- ³⁹ Daniël Veth aan P.J. Veth 23-8-1882; 17-11-1882; 7-12-1882.
- ⁴⁰ Vergelijk Cohn (1996) hoofdstuk IV; Stocking (1985); Legèze (1998).
- ⁴¹ *Verslag omtrent het Rijks ethnographisch museum te Leiden* (1883-1884) 57-59; 64, 65.
- ⁴² Tunisie (1883). Zie voor de kunst- en nijverheidsinzendingen van de buitenlandse deelnemers Montijn (1983).
- ⁴³ Brazil-koffie (1883); Brésil (1883). De bewerker van het laatstgenoemde werk maakt een onderscheid tussen invloeden van buitenaf (*les influences*) en verworvenheden (*les acquisitions*). Eerst genoemden betroffen de *agents physiques* (geografische ligging, klimaat, gebergte, mineralen); *agents biologiques* (flora, geboomte, fauna, mens en ras); *agents sociologiques* (geschiedenis, talen). *Les acquisitions* waren de *instituten* (bestuur, religie, rechtsspraak, onderwijs, musea, bibliotheken, zorg, leger, gevangenen, kolonisatie, de schatkist etc.); de *staatsbedrijven* (scheepvaart, spoorwegen, post en telegraaf, vuurtorens, dokwerken, gewichten en maten) en de *particuliere instellingen* (landbouw, industrie en handel, banken, naamloze vennootschappen, wetenschappelijke, literaire en insidriële genootschappen, liefdadigheidsinstellingen, de pers, theaters, café's, winkels watervoorzieningen).
- ⁴⁴ Espagne (1883).
- ⁴⁵ Mukhardji (1883a) en (1883b); Soer (1883).
- ⁴⁶ New South Wales (1883a) en (1883b); Levey (1883a) en (1883b).
- ⁴⁷ Haïti (1883); Uruguay (1883).
- ⁴⁸ Zie over deze indrukken, en commentaar Nederlandse pers: De *Locomotief*, 6-5-1883; De *Javabode*, 4-6-1883. Zie over de opening ook Montijn (1983).
- ⁴⁹ *Indische Gids* (1883) I 867-871. Weergave indrukken van de *Arnhemse courant* en de NRC.
- ⁵⁰ *Nieuws van den Dag*, 2-5-1883
- ⁵¹ *De Katholieke Illustratie*, (1883) no. 8.
- ⁵² Door K. in het *Nieuws van den Dag*, 2-5-1883, vergelijk het anonieme "Aan Amsterdam", een dag eerder in dezelfde krant. De *Nieuwe Amsterdamsche Courant*/Het *Algemeen Handelsblad* van 1-5-1883 plaatste een gedicht van F.J. Haverkamp.
- ⁵³ Catalogus (1883), groep I, 7.
- ⁵⁴ Vergelijk Anderson (1983; 1991).
- ⁵⁵ Deze Coen was een uitvergroot gipsen afgietsel van het originele monument waarvoor gouverneur-generaal Mijer op 29 mei 1869 de eerste steen legde op het Waterlooplein, voor de hoofdingang van het paleis te Weltevreden, ter gelegenheid van de 250ste verjaardag van de stichting van Batavia. Catalogus (1883) groep I.
- ⁵⁶ Catalogus (1883) groep III, 31. Montijn (1983) 33: het monument kwam uiteindelijk te staan in het Willemspark te Batavia, tot het in 1943 door Japanners is neergehaald.
- ⁵⁷ Catalogus(1883) groep III, 31; Koopmans (1992) 386. NAI, Cuypersarchief, inv. nr. d 192 en d 1335.
- ⁵⁸ Smits (1881).
- ⁵⁹ De schilderijen van Raden Saleh die op de tentoonstelling te bezichtigen waren, kwamen uit collecties van verschillende vooraanstaande personen en instellingen in Nederland en elders in Europa, waaronder Z.M. koning Willem II, het kunstmuseum uit Leipzig, 's Rijksmuseum in het paviljoen te Haarlem en G.F. Westerman, de directeur van het genootschap Natura Artis Magistra.
- ⁶⁰ ARA II, WHN, H & N I, 1878-1905, inv.nr. 292. Zie voor positieve besprekingen, Van der Lith (1883b) in *De Gids*, en Boekaankondiging (1883) in *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*. Organisatoren van de Nederlandse koloniale vertegenwoordiging op de wereldtentoonstelling te Parijs grepen letterlijk terug op Veth (1883). Zie C.M. Kan, H.D.H. Bosboom e.a. eds. *Guide a travers la section des Indes Néerlandaises* (1900) X, XI: "Ce comité ce dit que le catalogue de l'Exposition d'Amsterdam en 1883 offrait un exemple à suivre et qu'il convenait de donner aussi à ce

Guide un caractère scientifique. De même que dans le Catalogue de 1883, il ne suffisait pas d'y décrire et d'expliquer les objets, mais il fallait aussi y ajouter, en guise d'introduction, des articles servant à expliquer les classes, les rubriques ou quelques uns des envois, ou à discuter les sujets les plus importants de la science coloniale. On pourrait en même temps fixer dans ces articles l'attention sur la différence des situations avant et après 1883".

⁶¹ Zie daarover Fasseur (1994) en (1995b); Van Doorn (1995) 114, 115; Stoler (1989); (1991).

⁶² Catalogus (1883) groep I, V-VII.

⁶³ Groll (1883). John (of Jan) F. Groll was architect en ingenieur. Hij zou na zijn studie in Delft minister van Openbare Werken worden in Brits-India, onder de Raj van Cutch, "een groot Engelsch-Indisch potentiaat", aldus *De Bouwwereld* (1910) 336.

⁶⁴ Groll (1883). Verder constateerde Groll slechts één hoefijzervormige was, terwijl de andere bogen bij nader inzien half-circels waren (nep); de koepelvormige bedekkingen van de minaretten schenen hem ten slotte ook aan de vrije fantasie ontleend.

⁶⁵ *De Katholieke Illustratie* (1883) no.6, 47.

⁶⁶ Alberdingk Thijm (1883) 307.

⁶⁷ Kruijff (1883a) 263.

⁶⁸ Van Delden (1883) 66. Van Delden was sinds 1876 opzichter bij de bouw van het Rijksmuseum. Daarvoor had hij een opleiding gevolgd aan de Polytechnische School in Zürich, aan de Ecole des Beaux-Arts in Parijs, en in Stuttgart en Berlijn. Zowel Thijm als Van Delden mengden zich in het debat over de de 'Vaderlandsche bouwkunst' dat in de jaren 1880 gevoerd werd. Hun interesse voor oosterse (oriëntaalse) bouwstijlen hing daar ongetwijfeld mee samen. Zie over het debat in de bouwkunst in de jaren 1880, en over Van Delden Van der Woud (1997) 193, 194 e.v.

⁶⁹ Zie daarover ook Duijsman (1994). De Kruijff (1883a) en (1883b); Van Eeden (1883a); Zie ook Flanor (1883).

⁷⁰ Van Eeden (1883a).

⁷¹ Catalogus (1883) groep II, 306. Deze ontwikkelingsschaal van wetenschappelijke kennis lijkt geïnspireerd door de ideeën van Auguste Comte. Zie daarover Stocking (1978) 27-30.

⁷² Serrurier (1887) 238.

⁷³ Serrurier (1880); (1882); (1891).

⁷⁴ Catalogus (1883), groep II, 284-289, 306-309, 322.

⁷⁵ Lekedicht van Génestet, geciteerd door De Kruijff (1883a) 265.

⁷⁶ De Kruijff (1883a) 267.

⁷⁷ Rheeden (1889) 18-28.

⁷⁸ De Kruijff (1883a) 265, 266; Van Berkel (1998).

⁷⁹ Kruijff (1883a) 272-273.

⁸⁰ Kruijff (1883a) 274, 276. Zie over geschiedenis en betekenis van het koloniale kunstnijverheidsonderwijs in Brits-India Osterhuis (1999); Mitter (1993) en Thakurta (1992).

⁸¹ Wijnmalen (1885a).

⁸² De Kruijff (1883a) 274; Van Delden (1883).

⁸³ "In naam der menselijkheid vragen wij één ding; 't zijn natuurgeloven; wie geeft den ondernemer het recht zijn sujetten daar te laten verkleumen", zo rapporteerde een verontruste journalist van de *Locomotief*, het destijds vooruitstrevend liberale dagblad van Semarang. Hij vond het stuitend "Uit een wetenschappelijk oogpunt is natuurlijk deze vertoning van rassen hoogst merkwaardig; beziet men haar echter als leek, die in deze cynieke wereld zijn hart nog niet verloren heeft, dan krijgt men innig medelijden met deze arme schepselen, evengoed medemens van ons als koningin Victoria, Jan Rap of Bismarck, en die hier als dieren bekeken worden." *De Locomotief*, 15-6-1883, 'Een menschen tentoonstelling', door R.N.

⁸⁴ *De Katholieke Illustratie* (1883) no. 9, 70-71. Vergelijk *Nieuwe Amsterdamsche courant*, 2-5-1883, bij het koninklijk bezoek aan de kampong: "alsof zij in het hartje van Java waren"; Van Delden (1883) over de "idyllische boschdorpjes, in wier midden de javaan met zijn gezin en zijne huisdieren, gelukkig en tevreden zijne levensdagen doorbrengt" en waar natuur en bouwkunst "zo innig zijn saamgeweven". Eerlich van Gogh (1883).

⁸⁵ Zie daarover Van Berkel (1998) 273.

⁸⁶ Brieven van de moeder van Johanna Naber vermeld in Grever en Waaldijk (1998) 308, noot 57. De ervaringen van Catharine Alberdingk Thijm op de tentoonstelling zijn vereeuwigd in Deysel (1894; 1979).

⁸⁷ Zie over Van Eeden: Fontijn (1990) 31-48. Conrad (1901); Greshoff (1901); Groeneveldt (1901); Netscher (1899).

⁸⁸ Van Eeden (1884) 19, 20.

⁸⁹ Van Eeden (1884) 20, 78-80.

⁹⁰ Van Eeden (1884) 97. Een aantal van de titels die Van Eeden aan zijn wandelingen gaf zou later boven de verschillende zalen van het Koloniaal Museum in Haarlem komen te hangen. Netscher (1899).

⁹¹ Van Eeden (1884) 8-12.

⁹² Van Eeden (1884) 39-50, aldaar 48.

⁹³ Van Eeden (1884) 3, 4.

⁹⁴ Van Eeden (1884) 11.

⁹⁵ Lyautey zou dat later letterlijk benadrukken voor Frankrijk, zie Wright (1991) 3.

⁹⁶ Locher-Scholten (1999).

- ⁹⁷ Van't Veer (1969;1980).
- ⁹⁸ Van Eeden (1884) 47.
- ⁹⁹ Geciteerd in het *Tijdschrift van Nederlandsch-Indië* (1883) I, 78.
- ¹⁰⁰ *Nieuwe Amsterdamsche Courant. Algemeen Handelsblad*, 2-5-1883.
- ¹⁰¹ *De Katholieke Illustratie* (1883) no. 6., 47
- ¹⁰² *Javabode*, 7-5-1883. Vergelijk de brief van C.Th. van Deventer vanuit Semarang, 14-6-1883 in Colenbrander en Stokvis (1916/17) I, 140: "De laatste berichten uit Atjeh zijn allerellendigst; wanneer er geen krachtige maatregelen genomen worden, vrees ik dat die oorlog onze ondergang zijn zal [...] Naar aanleiding der jubelzangen, bij gelegenheid der tentoonstelling door de Nederlandsche pers aangeheven valt weder menig hard woord. Die Atjehsche misère vormt met de Amsterdamsche feestviering een schril contrast. Zóó ongeveer meent men is de verhouding tusschen Nederland en Indië: de lusten voor het moederland, de lasten voor de kolonie."
- ¹⁰³ *De Nederlandsche Spectator* 17-5-1883. Roorda's 'Vloekzang', geschreven onder het Javaanse pseudoniem Sentot, was een woedende aanklacht tegen de Nederlandse onderdrukking van de Javaanse bevolking, en kondigde tevens een bloedige protestbeweging aan. Roorda overwoog al in januari 1883 om zijn 'Vloekzang' in te zenden. Over Roorda van Eysinga: Wertheim (1960) en Vanvugt (1996).
- ¹⁰⁴ Zie Vervoort & Indorf (1979) 185 en Roorda aan Dekker (11-3-1883) in Multatuli (1991) 562.
- ¹⁰⁵ Ortigaõ (1964) 15; Van Deysel (1894; 1979).
- ¹⁰⁶ Zie inleiding, paragraaf 2.
- ¹⁰⁷ Benjamin (1986) 153; *Recht voor Allen* 18-3-1883.
- ¹⁰⁸ Zie voor een uitvoeriger verslag van Nederlandse arbeidersbezoeken aan de wereldtentoonstellingen te Parijs in 1867, 1889 en 1900, Tibbe (1985a).
- ¹⁰⁹ Het hierna volgende verslag is gebaseerd op De Vries Wzn. (1958).
- ¹¹⁰ Geciteerd in De Vries Wzn. (1958) 230.
- ¹¹¹ Idem.
- ¹¹² Mitchell (1989).
- ¹¹³ Cordes (1884). Gemeentearchief Amsterdam, inv.nr. D. 00158.
- ¹¹⁴ Tibbe (1994) 15; Roland Holst (1928) 229. Over de sluiting van de tentoonstelling Montijn (1986) 70-73.
- ¹¹⁵ D. Cordes, 'Redevoering bij de uitreiking der bekroningen aan de Nederlandsche inzenders' 24 mei 1884. Gemeentearchief Amsterdam, inv.nr. D. 00158.
- ¹¹⁶ *Bulletin van het Koloniaal Museum*, Westerkamp (s.d); Indische instelling (1989).
- ¹¹⁷ *Verslag omtrent het Rijks ethnografisch museum te Leiden* (1883-1884) 57-59, 64-66.
- ¹¹⁸ Serrurier (1885) 1.
- ¹¹⁹ De Amsterdamse kooplieden J. Wüste, M.J. Waller, M.P. Pels, W.F. Versteeg, en als enige uit Leiden Serrurier.
- ¹²⁰ Wüste (1883) 1-3, 8. 'Een nieuwe koloniale vereeniging', *De Indische Gids* (1883:II) 841.
- ¹²¹ Zie over de geschiedenis van het Koloniaal Instituut Jans en Van den Brink (1980) en over de betekenis van dit instituut voor het Nederlandse imperialisme Taselaar (1998) 165-210; Bossenbroek (1996) 263, 264, 281- 287; Wesseling (1988b).
- ¹²² Montijn (1983); Gemeentearchief, Amsterdam, inv.nr. 51. Op het memoriaal certificaat prijkte een afbeelding van A. Lynen: een Hollandse maagd vleit zich op de rand van een klein vissersbootje in de haven van Amsterdam. Het bootje wordt opgetrokken door een donkere, mogelijk Javaanse vrouw. Zij houdt op haar beurt een bord vast met daarop "Koen. 's Jacob", waarmee de historische verbinding werd gelegd tussen de eerste en de huidige gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Op de achtergrond liggen Oost-Indiëvaarders voor anker, en zien we huizen en torens van Amsterdam, en molens. Links prijken medaillons van Willem III en zijn gemalin, links- en rechtsboven de wapens van Amsterdam. Onder het linkerwapen: de voorgevel van de tentoonstelling. Onder het rechterwapen, een gebouw, dat het kasteel van Batavia zou kunnen zijn. De hand van de Hollandse maagd rust op het wapen van Nederland.

HOOFDSTUK 3

- ¹ De Meester (1889b).
- ² De Meester (1889a).
- ³ *Verslag* (1890) 64.; Montijn (1989) 13.
- ⁴ Hall (1990) 108. Zie over de Franse traditie van nationale en internationale tentoonstellingen in het algemeen, en over de organisatiestructuur en grondslagen van die van 1878 Wesemael (1997).
- ⁵ Toen de regering een wettelijke procedure tegen hem startte vluchtte hij naar België in april 1889. Enkele jaren later zou hij zelfmoord plegen. Cobban (1961) 13-37; Hall (1990); De Meester (1889a).
- ⁶ Eugène Melchior de Vogue, geparafraseerd door M. Hel in 'De "sociale vrede" op de parijische tentoonstelling', *Sociaal weekblad* (1899) 407.
- ⁷ Aldus de directeur van het Haarlemse museum van kunstnijverheid, E. von Saher, in Von Saher (1889)70. Von Saher sprak alleen zijn bewondering uit over de technische kunst waarvan in zijn ogen de Eiffeltoren getuigde. Over

het aesthetische deel was hij minder te spreken. Een visie als de zijne verklaart voor een deel de populariteit van de Javaanse kampong (vergelijk De Meester (1889a) over de stemmigheid van kleur en materiaal in de kampong). Voor discussie over de Eiffeltoren in het algemeen zie *Kunstschrijft* (1989).

⁸ Hall (1990) 108, 109. Van dit budget kwamen 17 miljoen francs voor rekening van de regering, acht miljoen voor de gemeente Parijs en 17 miljoen voor een speciaal opgerichte particuliere 'Association de garantie'.

⁹ Hall (1990) 108, 109.

¹⁰ ARA II, WHN, H & N I, 1878-1905, inv. nr. 295. 'Algemeen reglement voor de Nederlandsche afdeling', 3-11-1887.

¹¹ De Nijverheid was in haar verschillende bedrijfstakken, producten, gereedschappen en grondstoffen verdeeld over de groepen III t/m IX.

¹² Voluit zag de Groepsindeling er als volgt uit: Groep I: Schone kunsten; Groep II: Opvoeding en onderwijs. Vrije kunsten; Groep III. Huisraad en stoffering; Groep IV. Geweven goederen, kleding en toebehoren; Groep V. Delfstoffen. Ruwe en bewerkte stoffen; Groep VI. Materieel en gereedschappen bij de werktuigkundige nijverheid in gebruik. Elektriciteit; Groep VII. Voedingsmiddelen; Groep VIII. Landbouw, wijnbouw, visteelt; Groep IX. Tuinbouw; Groep X. Handel in het algemeen. Uitvoerhandel; Groep XI. Sociale wetenschap, congressen, voordrachten; Groep XII. Dagbladpers.

¹³ Cobban (1961).

¹⁴ Girardet (1972) 66-93; Ageron (1978); Brunschwig (1960); De Meester (1998a).

¹⁵ Dit viel nog onder het ministerie van Marine; een apart ministerie voor Koloniën werd pas ingesteld in 1894.

¹⁶ *Expositions* (1890) 175, 176.

¹⁷ Idem.

¹⁸ De Saint-Foix (1885) en Aubert (1885). In *Les archives nationales* te Parijs (hierna AP) wordt een aantal handgeschreven rapporten bewaard van de Amsterdamse tentoonstelling. Zoals de meeste potentiële deelnemers van wereldtentoonstellingen liet de Franse regering zich ook van te voren over de aard, en doelstellingen van deze tentoonstelling informeren, en over die van de andere deelnemende landen. CARAN F12/5027 en F 12/5028: *Rapport à M. Le Consul Général sur l'Exposition internationale d'Amsterdam en 1883* 26-7-1882. Daarnaast een afzonderlijk rapport over de klassen 14, 17, 18 en 22 van groep II van de Nederlandse koloniale afdeling, om de economische en industriële omstandigheden van Java en Austraalië te vergelijken (26-8-1883) en een uitvoerig juryrapport van de 'section de médecine coloniale'.

¹⁹ Hall (1990) 110. De gedachte dat de buitenlandse deelname een fiasco werd vanwege het feit dat deze expositie de Franse revolutie herdacht, zoals Wesemael (1997) 283 suggereert, is dus enigszins overdreven.

²⁰ Hel. M. 'De "sociale vrede" op de Parijsche tentoonstelling', *Sociaal Weekblad* (1889) 407, 408; 415, 416, aldaar 407.

²¹ Mason (1890) 31-35.

²² Hall (1990).

²³ Zie daarover Souvarine, 'Parijsche brieven' en C.J., 'Parijsche brieven' *Recht voor Allen*, 18-5-1889; 25-7-1889. Savourine was overtuigd dat de wereldtentoonstelling als zaak van de "heeren bourgeois" het armzalig lot der arbeiders verhulde. Hoezeer dit ook een zorg was van de stad Parijs en de organisatie van de tentoonstelling, blijkt uit het revolutiefeest dat in juli gehouden werd op het "schitterend geillumineerde" Hôtel de Ville. *Recht voor Allen* kon hier niet zonder triomf over uithalen: "De afgevaardigden der revolutionnaire arbeiders aller landen waren door den Parijschen gemeenteraad uitgenodigd op het Hôtel de Ville den eerewijn te komen drinken en zoo genoten we het zeldzame schouwspel de vijanden van den eigendom, van de bourgeoisie en van de geheele maatschappelijke "orde" te zien ontvangen door de officiële vertegenwoordigers dierzelfde instellingen". De ironie wil dat deze vijanden van de maatschappelijke orde dezelfde welkomstmuziek kregen als de Franse president bij de opening van de tentoonstelling, de "Marseillaise" "die onsterfelijke en heerlijkste aller strijdzangen", aldus *Recht voor Allen*. Terwijl Italiaanse muzikanten de hymne van Garibaldi speelden, zong een mannenkoor in een belendende zaal revolutionaire liederen, "herhaaldelijk toegejuicht met de donderende kreten: *Vive la commune! Vive la révolution! Vive l'Internationale!* En de 'Carmagnole,' die schrik van regeerders en tyrannen". *Recht voor Allen* vond het onvergetelijk. De reden dat de Franse regering zich niet zou hebben verzet tegen de uitnodiging van de gemeenteraad kon volgens zijn verslaggever alleen maar angst zijn: "Angst voor de steeds dringender eischen der revolutionnaire arbeiders en vrees voor Boulanger".

²⁴ Vergelijk het *Sociaal Weekblad* (1889) 315, 316; 407, 408 en 415, 416 dat de Parijse tentoonstelling beschouwde als een serieus en leerzaam evenement. Het blad volgde de hierboven aangehaalde schrijver Eugène Melchior de Vogué naar de tentoonstelling van 'Sociale vrede' in het paviljoen dat gewijd was aan de 'Economie sociale'. Van de aldaar opgestelde "geneesmiddelen tegen de sociale nood" had De Vogué alleen het plan van de 'arbeiderswoningen' geprezen als "doeltreffend, onloochenbaar afdoende en vatbaar voor een ontwikkeling". Administrateurs van spaarbanken te Lyon, Strassburg en Marseille wilden spaarbankpenningen dienstbaar maken aan de verbetering van de huisvesting van arbeiders. Het *Sociaal weekblad* vond dit een navolgenswaardig plan, waarvan het echter de doeltreffendheid in twijfel trok, zolang staat en gemeente zich hier niet ook verantwoordelijk voor voelden. Zonder ter beschikking stellen van goedkope grond of toepassing van het onteigeningsrecht van "de huizen van gisteren" maakte het in Nederland geen kans. In een volgende aflevering van het *Sociaal Weekblad* gaf schoolmeester Roland verslag van zijn bezoek aan de wereldtentoonstelling. Zoals te verwachten was zijn aandacht vooral uitgegaan naar

het volksonderwijs, waarbij hem in het paviljoen van de stad Parijs (vlak bij de kampong gelegen) vooral het idee had aangesproken om "in de volksschool, afgezien van de zedelijke opvoeding, voor nog iets meer te zorgen dan voor intellectuele ontwikkeling der leerlingen alléén. Daarbij vonden wij vermeld, dat te Parijs reeds aan meer dan honderd scholen werkplaatsen zijn ingericht, waar de kinderen hout en klei, en ruim tachtig, waar zij bovendien ijzer leeren bewerken."

²⁵ De Nederlandse socialistische die toch de tentoonstelling bezochten hadden lang niet allemaal bijzondere aandacht voor de Nederlandse koloniale afdelingen. Terwijl de verslaggevers van het *Sociaal Weekblad* wel een grondig leerbezoek brachten aan de 'Economie sociale' en het paviljoen van de stad Parijs, lieten zij de Javaanse kampong links liggen, die op nog geen steenworp afstand lag. Lotsverbondenheid met de kampongbewoners lag voor Savourine van *Recht voor Allen* wel voor de hand, wat in de paragraaf over de Nederlandse verbeelding van de kampong aan de orde zal komen. Dit soort verschillen nuanceert het hegemoniale perspectief dat tegenwoordig in het onderzoek naar het negentiende-eeuwse tentoonstellingsbedrijf domineert. Niet alleen de makers, maar ook de bezoekers konden de thema's van de tentoonstelling bepalen of invullen.

²⁶ Op de eerstgenoemde tentoonstelling stuitte de bezoeker direct wanneer hij via de hoofdingang de *pont d'Iena* was overgestoken. De tweede was te bezichtigen in het paleis voor de vrije kunsten, direct achter de Eiffeltoren.

²⁷ Wesemael (1997) 180-194.

²⁸ AP, CARAN F 12/3768, 'Exposition rétrospective du travail et des sciences anthropologiques. exposés des motifs' (12-10-1887). Andere leden van de antropologische tentoonstelling waren: M. de Rosny, vice-president van de sociëteit d'ethnographie, en de archeologen A. Héron de Villefosse, M. Potier en Maxime Collignon. Zie ook Picard (1890); Wesemael (1997).

²⁹ Topinard (1889).

³⁰ *Guide Général* (1889) 96.

³¹ De Vogué (1889) 930-934.

³² Zie hierover A. et A. 'De woning op de parijische wereldtentoonstelling van 1889', *De Opmerker* 23-3-1889. De voorstelling viel uiteen in twee afdelingen: één voor de voorhistorische en één voor de historische tijdvakken der woning van de mensnerassen op aarde. De eerste afdeling bestond uit: a. woningen in de vrije open lucht, onder bomen, in rotsen, enz; b. de onderaardse holten of holen der grotbewoners, voor het tijdvak der steentoeëpassing; c. de paalwoningen, voor het tijdvak van de pottenbakkerskunst en het begin der bronsbewerking; d. de hutten, de menhirs, voor tijdperk dat de mens rendieren gaat gebruiken en brons en ijzer weet te bewerken. De tweede afdeling toonde woning-reconstructies van: a. de eerste tijdperken der beschaving (de woningen der Egyptenaren, Assyriërs, Pheniciërs, Hebreërs, Pelasgers en Etrurische volken); b. de beschaving die was voortgesproten uit de invallen der Arias; c. de typen der Hindoeuwoningen, die der Perzen, Germanen, Galliërs, Grieken en Romeinen; d. de Romeinse beschaving in het Westen of de typen der woningen bij de Hunnen, de Scandinaviërs en de modellen van de Gallo-Romeinschen, de Romaanse, de Middeeuwse en de Renaissancistische woningbouw; e. de Romeinse beschaving in het Oosten, of de modellen der Byzantijnse woningen van de Slavische, de Russische, de Arabische, de Turkse en de Soudanese volken. f. de tegenwoordige beschaving, die een contrast moest vormen met de vroegere oorspronkelijke of Uhr-toestanden: de woningen der Chinezen, Japanneers, Eskimo's, Laplanders, der volksstammen uit Midden- en Zuid-Afrika, der Roodhuiden, der Azteken en der Inkas.

³³ *Het Algemeen Handelsblad*, 19-5-1889 "De tentoonstelling is thans reeds "een markt die krioelt van allerhande volken", minder nog door de bezoekers - zoolang we de schach van Perzië missen, is hun staalkaart onvolledig! - dan wel door de tentoongestelden van velerlei nationaliteit. Ook in de gebouwtjes van de nog niet voltooide expositie van de geschiedenis van het wonen verwachtte hij exotische inwoners: "men zal er Chinezen in vinden, een Egyptischen antiquaar, Perzen, Congobewoners, Mexicaansche soldaten, roodhuiden enz.". Hij kende aan de quai d'Orsay al een Russische *isba* waarin een gezin uit Moskou vertoeft, en een Hongaarse *Czarda*, waar *lauthari's* luideruchtig musicerden. Het meest van al trok volgens hem de steeg van Cairo de aandacht, waarover hij zijn laatste drie alinea's uitweidde. Tot zijn verbeelding spraken niet alleen de aldaar tentoongestelde Arabieren, en de levendige bazaar, maar vooral ook het idee dat al de gebouwen in dit straatje "volkomen zuiver namaaksel zijn van hetgeen te Cairo zelf bestaat."

³⁴ Hierin waren verder vertegenwoordigd de Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid, de vereniging ter bevordering van fabrieks- en handwerknijverheid, de Vereniging van en voor Nederlandse industriëlen, de Centrale Vereniging van Nederlandse industriëlen en het Nederlands Landbouwcomité.

³⁵ Hall (1990) 109; ARA II, WHN, H & N I, 1878-1905, inv. nr. 298, Ar. 9-10-1887, 51. Zie over de Nederlandse houding ten aanzien van de revolutieherdenking Stuurman (1992) 265-283.

³⁶ Voordat de regering haar onthouding van deelname officieel aan de Franse regering bekend maakte had zij via haar gezant te Brussel onderzocht hoe de regering van België zich op zou gaan stellen ten aanzien van de Parijse tentoonstelling. Deze had op haar beurt weer belang bij de Franse deelname aan de in 1888 in België geplande wereldtentoonstelling. Uiteindelijk zou de Belgische regering toch dezelfde weg bewandelen als de Nederlandse. ARA, WHN, H & N I, 1878-1905, inv. nr. 298, arr. 23-11-1887, 39; arr. 3-11-1887, 30.

³⁷ Het bestuur bestond uiteindelijk uit: W. van der Vliet (Amsterdam), voorzitter, tevens commissaris-generaal voor Nederland, G.E.V.L. van Zuylen (Den Haag, oud-kolonel der genie van het Nederlands-Indische leger), ondervoorzitter, Th. Stuart (Amsterdam) 1ste secretaris, B.J.A. Sterck (Amsterdam) 2de secretaris, Gerard A.

Heineken (Amsterdam) 1ste penningmeester, W.J.M. Westerwoudt (Amsterdam) 2de penningmeester, H.A. van Beuningen, J.F.R.S. van den Bossche (Den Haag) voorzitter afdeling koloniën, H.F. Bultman (Haarlem) voorzitter afdeling landbouw, J.A. Enschedé (Haarlem), J.C. Greive (Amsterdam) voorzitter afdeling kunst, J.W. Hofman (Holwierde, Groningen), Emil Koechlin (Geestbrug, Den Haag), J.H. Krelage (Haarlem, voorzitter afdeling tuinbouw), D. de Loos (Leiden) voorzitter afdeling onderwijs, J.M. van der Made (Amsterdam) voorzitter afdeling nijverheid, C.N.J. Moltzer (Amsterdam), C.B. Posthumus Meyjes (Amsterdam), J.W.F. Scheffer (Weesp), A.C. Wertheim (Amsterdam), voorzitter afdeling Financiën, H. Zillessen (Den Haag). *Verslag* (1890) 4.

³⁸ *Verslag* (1890).

³⁹ Wüste (1883) 1-3, 8. De typering "wakkere mannen" komt uit de bespreking 'Een nieuwe koloniale vereeniging', in *De Indische Gids* (1883:II) 841.

⁴⁰ AP, CARAN, F12-3763, 1889. 'Questionnaire du Président de la société coloniale' Deze niet ondertekende (kopie van de) vragenlijst bevindt zich in de map 'Pays Bas'. De Franse ambassadeur is op "7-9bre" (7 november, MB) beantwoord door de directie. Hiervan is geen weerslag gevonden in dit archief. Wüste wilde weten of het Nederlandse koloniale paviljoen volgens de Franse leiding alleen een etnografische tentoonstelling zou mogen bevatten, en of niet alle soorten koloniale producten in één geheel opgesteld zouden kunnen worden, ook al waren de afzonderlijke voorwerpen gerelateerd aan de Franse groepsindeling.

⁴¹ Gemeentearchief Amsterdam, particulier archief, 395 (Artis), inv. nr. 2191. Wertheim aan Wüste (19-11-1887); Wüste aan Westerman (23-11-1887); Wüste en Westerman aan de Markies (23-11-1887).

⁴² Gemeentearchief Amsterdam, particulier archief, 395 (Artis), inv. nr. 2191. De Markies aan Wüste (1-2-1888) Wüste aan Westerman (24-2-1888)

⁴³ ARA, MINKOL, mailrapporten (1887-1902) 1888, nr. 219. De term "moreelen steun" lijkt hier in ieder geval vreemd gekozen, omdat de onthouding van regeringsdeelname nu juist rustte op politieke gronden.

⁴⁴ Aubert (1885) 335-358 en 366-367. Rapporteur Aubert vond de levende vertegenwoordiging van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië, getoond in hun natuurlijke woonomgeving een interessante compensatie voor het in zijn ogen zwakke aanbod van de dode craniologie - echter alleen vanuit etnologisch perspectief. "À l'exception d'un Atchinois et d'un habitant de Sumatra, tous ces indigènes étaient Javanais, et ils excitaient la curiosité des visiteurs, les types qu'ils représentaient n'étaient pas assez variés pour offrir un grand intérêt au point de vue anthropologique". Elders in zijn rapport stond hij uitvoerig stil bij de vorm, omvang en aard van de Javaanse kampong en zijn administratieve functie in het koloniale bestel en de zeden en gewoonten waarneembaar in de kampong.

⁴⁵ De commissie voor de koloniale afdeling bestond uit H.H. Holle (de broer van de bekende theeplanter K.F. Holle, voormalig chef van het handelshuis John Pryce & Co in Batavia), M. Hijmans van Wadenoyen (lid van de provinciale raad te Den Haag), H. Schröder Visser, G.A. de Lange, C.A. van Sypestijn (oud-gouverneur Suriname) en, ten slotte, uit Amsterdam, S.B. Zeverijn.

⁴⁶ *Verslag* (1890) 40, 41.

⁴⁷ H. Holle en G.A. de Lange zouden zich terugtrekken uit de organisatie, omdat zij alleen op het verlangen van Van den Bosse met het lidmaatschap hadden ingestemd, aldus een omzichtig verslag. C.A. Van Sypestein werd overbodig omdat de West-Indische koloniën niet zouden deelnemen. H. Schröder Visser had al eerder zijn ontslag genomen "vanwege zijn geringe sympathie voor tentoonstellingen". In de open gevallen plaatsen stapten de Amsterdamse ondernemer Martin Wolff, die hieronder aan de orde komt, en J. Freiwald. De laatstgenoemde zou als lid van de gedelegeerde commissie te Parijs de onderhandelingen voeren met de Franse tentoonstellingscommissie over de plaatsing, inrichting en het beheer van de kampong. Ten slotte sloot de tabakshandelaar G. Harkema zich bij de organisatie aan, die in de *Revue Coloniale Internationale* al het belang van internationale tentoonstellingen had onderstreept. Zie Harkema (1886) en (1887).

⁴⁸ En Van Eeden beschikte hierin over het laatste woord. In een vergadering met de commissie van het Koloniaal Museum op 3-8-1888 verzette hij zich principieel tegen de deelname van het Koloniaal Museum aan tentoonstellingen, een beginsel dat naar zijn zeggen ook in het verleden was toegepast. Los hiervan meende Van Eeden echter dat het in bruikleen geven van voorwerpen schade zou toebrengen aan de compleetheid en nationale doelstellingen van de museumcollectie. KIT, inv.nr. 99: Notulen van de vergadering der commissie van het Koloniaal Museum, 3-8-1888.

⁴⁹ *Verslag* (1890) 43.

⁵⁰ Later zou conservator J.D.E. Schmeltz op voorstel van het museum bovendien naar de Parijse tentoonstelling worden afgevaardigd om aldaar de institutionele belangen waar te nemen, een inventaris te maken van de etnografische objecten (ook in de plaatselijke musea) en te zien welke daarvan voor het museum te verkrijgen of te koop waren. Van de vertegenwoordigers der Nederlandse koloniale afdeling kon hij toen echter geen medewerking meer verwachten. Deze (regerings-)missie getuigde verder ook van een zekere inconsequentie in de weigerachtige houding van de regering ten aanzien van de Parijse tentoonstelling. Schmeltz (1889); Gemeentearchief Amsterdam, particulier archief 395, Artis, inv.nr. 2191. C. M. Pleyte aan Westerman, 4-11-1889.

⁵¹ Serrurier (1887) 238. Vergelijk Serruriers gekscherende oordeel over de beroemde etnografische collectie van Generaal Pitt Rivers die ook te bezichtigen was op de Amsterdamse tentoonstelling van 1883. Pitt Rivers rangschikte voorwerpen niet geografisch, maar naar hun aard, om daaruit af te leiden "den geleidelijken overgang van de strijdbijl der Betchuanen tot den europeeschen hellebaard". Volgens Serrurier (1883b) maakte Pitt Rivers de fout de rassen

buiten beschouwing te laten. Serruiers ideeën zijn voor een groot deel terug te voeren op een Franse scholing in de fysieke antropologie. Hij volgde van 1855 tot 1886 een semester colleges aan de door Broca opgerichte Ecole s'anthropologie te Parijs, waar hij lessen kreeg van Maurice Duval, Topinard, Manouvrier, De Mortillet en Letourneauis.

⁵² Circulaire oktober 1888, opgenomen in *Verslag* (1890) 79. G.E.I.V. van Zuylen had de plannen hiervoor uitgewerkt.

⁵³ De begroting die bij de circulaire was ingesloten zag er volgens het *Verslag* (1890) 79, 80 als volgt uit

Onkosten te Batavia voor het verzamelen van materialen en ingrediënten; voor het zoeken naar personeel en voor diverse voorschotten voor kleding, Gamelang, enz.	f 9000,-
Transport van personeel en materiaal naar Marseille met 50% reductie	f 6000,-
Inrichting Kampong en Warong te Parijs met materialen van Indië en verdere versiering van hier	f 1500,-
50 inlanders 6 maanden onderhoud te Parijs à f 1 1/4 per dag	f 11.250,-
Door elkander ieder f 10 's maands en dan nog f 50 per hoofd gratificatie	5500,-
Warme kleding à f 25,- per hoofd	f 1250,-
Bijzondere zorgen en geneeskundige verpleging	f 1500,-
Transporteere . . .	f 31.000,-
Per transport . . .	f 41.000,-
Inkomsten Europ. administrateur-directeur over 9 maanden ad f 200 per maand	f 1800,-
Terugvoer van Parijs naar Java enz.	f 7500,-
Diverse uitgaven	f 4700,-

Totaal....f55.000

⁵⁴ Gemeentearchief Amsterdam, AA 200.90. *Telegraaf*, 6-12-1930.

⁵⁵ *Verslag* (1890) 44.

⁵⁶ Deze commissie bestond uit H.P. Cowan (commies bij het departement van onderwijs, eredienst en nijverheid) als secretaris, J.A. van der Chijs (archivaris van het archief te Batavia), A.H.G. Fokker (president van de factorij der Nederlandse Handelsmaatschappij), E. de Fulgence (waarnemend consul van Frankrijk te Batavia), W.P. Groeneveldt (directeur van het departement van onderwijs, eredienst en nijverheid) en W. Suermondt (hoofddagent voor Java van de internationale credit- en handelsvereniging "Rotterdam").

⁵⁷ *Verslag* (1890). Zie over de geschiedenis van deze gamelan: Van der Hucht (1989); De Vale (1977).

⁵⁸ *Verslag* (1890).

⁵⁹ Voluit Pangeran Adipati Ario Prabon Perang.

⁶⁰ De nadrukkelijke incompleetheid hiervan ("dengan kira kira" i.e. ongeveer) suggereert dat dit verslag lang na 1889 is geboekstaafd. Solo, Arsip Mangkunegaran, inv. nr. P 21.

⁶¹ *Verslag* (1890) 48. Van de geadresseerden hadden vijfentwintig personen die "de hoogste Regeeringsbetrekkingen in Indië bekleed hadden of Ministers van koloniën geweest waren" een begeleidende brief gekregen. Van hen antwoorden er zes, waarvan vier schreven zich onthielden van deelname en twee gezamenlijk 35 gulden bijdroegen. Op de algemene circulaire kwamen acht inschrijvingen uit Nederland, met een gezamenlijke bijdrage van f. 600,-, en drie uit Parijs, die een bedrag van 1000 frs. opleverden. De persoonlijke lobby van Hijmans van Wadenoyen en de secretaris van de commissie bij het ondernemende deel der natie had meer effect, respectievelijk f. 840,- in Den Haag, ca. f. 1375,- in Rotterdam (een bedrag dat los stond van de f. 575,-, die daar al eerder waren toegezegd) en f. 9000,- in Amsterdam. Zowel in Rotterdam als in Amsterdam hadden de lobbyisten gebruik gemaakt van plaatselijke bemiddelaars, in Rotterdam van F. Koch, lid van de firma Koch en Suermondt (die ook een vertegenwoordiger had in de koloniale commissie te Batavia), en in Amsterdam van F. A. Insinger. Het *Verslag* vermeldde achteraf nadrukkelijk dat in Amsterdam "niet alleen de huizen op Indië handel drijvende hadden bijgedragen, maar ook vele andere en bovendien particulieren, welke tot Indië in generlei betrekking staan".

⁶² Gemeentearchief Amsterdam, particulier archief nr. 395, Artis, inv.nr. 2191. Van der Vliet en Stuard aan Westerman (4-3-1889); correspondentie Pleyte-Westerman vanuit Parijs, mei 1889 en november 1889.

⁶³ *Verslag* (1890) 50,51.

⁶⁴ In het verslag van de Mankunegaran worden deze niet genoemd, echter wel kledingstukken voor *wayang orang*. Arsip Mangkunegaran, inv. nr. P 21.

⁶⁵ *Verslag* (1890) 48.

⁶⁶ Le Jenisel (s.d.) 129.

⁶⁷ De Meester (1889a) 296. Montijn (1989) 13. *Algemeen Handelsblad* 19-5-1889.

⁶⁸ Zie daarover Resink (1996); Howat (1994); Van Amstel (1995) 3; Kunst (1942).

⁶⁹ Geciteerd in Lombard (1992).

⁷⁰ Volgens het *Verslag* (1890) 64 werden de uitgaven voor de kampong gedekt door de inkomsten. De tentoonstellingsvereniging zelf zou niet gedeeld hebben in de verdere winst.

⁷¹ Evenzeer interessant is de vraag wat de inwoners van de Javaanse kampong op hun beurt van hun reis naar Europa, van Parijs, van de tentoonstelling en van al die toeschouwers hebben gezien en gedacht. Helaas is het erg moeilijk om daarover uit te wijden, ondanks het feit dat deze vraag ook tijdgenoten heeft bezig gehouden, zoals hieronder zal blijken. Het bovengenoemde verslag van de delegatie uit Solo, in archief van de Mangkunegara, inv. nr. P 21, beperkt zich tot een opsommende beschrijving van de zaken en personen die naar Parijs gingen, de duur van de reis, de voorwaarden, het verblijf en de taken der deelnemers. Het vertelt dus wel iets over het veronderstelde belang, en de aard van deze missie, maar het geeft geen indruk van de betekenis van Parijs, de tentoonstelling of het Parijse publiek voor de Javaanse deelnemers zelf. Het belang van deze onderneming voor de Mangkunegara kan daarnaast ook afgeleid worden uit de aanwezigheid van enkele fotoalbums van de Parijse tentoonstelling die zich in de paleisbibliotheek bevinden. Maar veel zegt dit niet. Aan de eer van de Mangkunegara heeft de kampong-onderneming echter zeker bijgedragen. In veel Franse, en ook in een aantal Nederlandse beschrijvingen wordt de bijdrage van Mangkunegara V afzonderlijk gememoreerd, waarbij hij met nadruk geïntroduceerd wordt als onafhankelijk vorst.

⁷² De hierna volgende interpretatie en vergelijking van de Franse en Nederlandse receptie van de kampong is door tijd gedwongen selectief en beperkt zich in de weergave ervan tot een relatief klein aantal teksten (in vergelijking met het zo veel grotere bezoekersaantal). Vanwege hun min of meer gelijktijdige verschijning in al dan niet populaire tijdschriften, en als gevolg daarvan hun cumulatieve effect, denk ik dat deze teksten meer dan alleen de indrukken van een klein groepje schrijvers representeert. Voor de Franse receptie behandel ik 14 tamelijk willekeurig gevonden beschrijvingen, waarin de kampong, zijn bewoners en zijn bezoekers figureren. Ze zijn onder andere afkomstig uit geïllustreerde tijdschriften, de officiële tentoonstellingskrant, een wetenschappelijk tijdschrift, officiële tentoonstellingsverslagen, een schrijversdagboek en een roman. Voor de Nederlandse verslaggeving beperk ik mij tot verslagen uit het liberale *Algemeen Handelsblad*, het geïllustreerde tijdschrift *Eigen Haard*, het socialistische weekblad *Recht voor Allen*, het weekblad voor architecten *De Opmerker*, een brief van een bekende bezoeker, en een aantal der verslagen van de uitgezonden werklieden.

Om een globaal idee te geven van het soort materiaal dat over de kampong te vinden is - los van de (voor de hand liggende eveneens gevarieerde) Nederlandse verslaggeving - op basis van de plaats van verschijning, opvallende (terugkerende) thema's en hoofdinteresses de volgende hoofddorndening aan te brengen in de Franse kampongbeschrijvingen.

I. Verstrooiend De eerste en ruimste categorie verslagen en afbeeldingen richt zich vooral op het vermakelijke, pittoreske, esthetische of zinnelijke van de kampong en zijn bewoners. Het gaat in dit geval om een aantal evocatieve schetsen die verschenen zijn in de officiële tentoonstellingskrant, tentoonstellingsverslagen, populaire tijdschriften en een komisch bedoeld boekje, een gedicht, een fragment uit een schrijversdagboek en een vuistdikke roman. In feite komt 'het pittoreske' en vooral het 'zinnelijke' (namelijk van de Javaanse danseressen) echter in vrijwel alle onderzochte beschrijvingen aan de orde zodat deze categorie voor een deel ook overkoepelend is. Andersom wordt in deze verstrooiende teksten ook informatie gegeven over zeden, gewoonten en fysieke kenmerken van de inwoners van de kampong. II. Onderrichtend Sommige teksten hebben daarnaast het karakter van een al dan niet officieel verslag, en onderscheiden zich van de meer vermakelijke door gewild objectieve, empirische, soms wetenschappelijk bedoelde kennis over te brengen.

In beide hoofdcategorieën zijn drie bijzondere aandachtspunten te onderscheiden die alle drie in meerder of mindere mate naast elkaar aan de orde komen: a. Etnografisch: waarin de beschrijving zich toespitst op het alledaagse leven in de kampong, de bijzondere gewoonten en gebruiken van de bewoners, en de eigen (Javaanse) achtergronden/betekenis van daarvan, soms ook geplaatst in een koloniaal politieke context. (Le Jenisel (1889); Raoul (1889); Roland Bonaparte (1889)). b. Fysiek antropologisch Vrijwel alle beschrijvingen wijden daarbij één of meerdere passages aan het aantal en soort volken of rassen die de auteurs meenden aan te treffen in de kampong. Sommigen van hen brengen de lichamelijke kenmerken in verband met morele eigenschappen. c. Handel, techniek en nijverheid. Ten slotte is in alle Franse beschrijvingen - in meerdere of mindere mate, en vanwege technische of economische motieven - een bijzondere belangstelling waar te nemen voor het materiaal en de bouwconstructie van de verschillende woningen in de kampong, en voor de verschillende bedrijven, technieken en producten die de Javanen ter plaatse lieten zien en verkochten.

⁷³ Schneider (1982b) 136; MacKenzie (1986) 11.

⁷⁴ *Verslag* (1890) 54.

⁷⁵ Zie Howat (1994) over onzekerheid die nog steeds bestaat over het precieze programma. Roland Bonaparte (1889) 70, 71; Raoul (s.d.) 12. De Vale (1977) 66-73. Arsip Mangkunegaran P. 21.

⁷⁶ Zie over het gefotografeerde koloniale naakt en westerse seksuele moraal Corbey (1989) 23-46.

⁷⁷ Kampong (1889b) (Overgenomen uit *Journal des débats*).

⁷⁸ Volgens Hall (1990) 14, onderscheidde de *beau monde* van Parijs zich met haar voorkeur voor de kampong van het publiek dat naar de buikdanseres in de *Rue de Caire* toestroomde - een andere levende sensatie op de tentoonstelling die door de censuurpogingen alleen maar populairder werd. Het is echter de vraag of de buikdansliefhebbers niet ook naar de Javanen kwamen kijken (zoals uit een hieronder volgend voorbeeld zal blijken), en omgekeerd of de *beau monde* zich niet verpoost heeft in de *Rue de Caire*. Bovendien zal de veel geroemde verfijndheid en verhevenheid der

Javaanse danseressen, vanuit het perspectief van sommige mannelijke toeschouwers, met een korreltje zout genomen moeten worden.

⁷⁹ Said (1978) 188-190; Zie daarover ook Howat (1994).

⁸⁰ Vergelijk James (1890) (geschreven in Parijs gedurende de wereldtentoonstelling); de dagboeken van De Goncourt (vert. 1985); Zola (1880) en J. De Meester, "'t Publiek verdringt zich om haar, zooals de gerokte dandy's zich 's avonds verdringen om de danseressen achter de schermen van de opera" in 'In den kampong te Parijs', *Eigen Haard* (1889) 296-299.

⁸¹ De anekdote over de diadeem wordt beschreven door Raoul (1889) en De Meester (1889a). Thâmina draagt deze schat in het hieronder beschreven melodrama van Lefauve en Deneuille (s.d. ca. 1889). Het kroontje duikt ook op in de wulpse verbeelding der Javaanse danseressen in *L'Illustration*.

⁸² Doordat sommige schrijvers (ook de Nederlandse) naar aanleiding van de vier Solonese danseressen tegelijkertijd stil staan bij de bijzondere status van prins Mangkunegara kan gesteld worden dat niet alleen Nederland (of Nederlands-Indië), maar ook deze Javaanse vorst zich op de Parijse tentoonstelling onderscheidde en bekend maakte.

⁸³ Uit het dagboek van Edmond de Goncourt, geciteerd in *Kunstschrijft* (1989) 31.

⁸⁴ Lefauve & Deneuille (s.d. ca. 1889)

⁸⁵ Vergelijk Mitchell (1988) 26-30. Mitchell veronderstelt een typische Westerse behoefte om te kijken en niet bekeken te willen worden (het scheiden van een oosterse en een westerse wereld). Dit lijkt me op grond van de hier gegeven voorbeelden (zoals ook de groetende navel aan Zola) vrij onzinnig. Hiermee is natuurlijk niet gezegd dat er daadwerkelijk van diepgaand onderling contact sprake was.

⁸⁶ Geciteerd in Van der Hucht (1989) 74. 'Le serpent qui danse' in Baudelaire, *Les fleurs du mal* (or. 1857) (Paris, 1972, Livre de Poche) 41-43.

⁸⁷ Zie voor 1900 bijvoorbeeld een verslaggever van *Het Algemeen Handelsblad*, 21-1-1899, die in het Franse *L'Éclair* had gelezen over de terugkomst van Javaanse danseressen ("rondgaande bekoorlijke kleine sultanes") naar Parijs in 1900, die zouden optreden in een grot onder de Nederlandse koloniale afdeling op de wereldtentoonstelling. Zijn commentaar: "Als deze mededelingen juist zijn dan is de roep van kuisheid, welke van de Nederlanders uitgaat, naar de maan!". In het kader van de komst van de Balinese danseressen naar de wereldtentoonstelling in Parijs in 1931 stelde het *Koloniaal Weekblad*, 21-5-1931, zijn lezers gerust dat 'zedebederfuitgesloten was. "De legong-danseresses, altijd meisjes van beneden de twaalf jaar, zijn tot aan den hals toe gekleed en hebben zelfs de armen bedekt met de fraaiste handweefsels."

⁸⁸ Vergelijk Schneider (1982b) 132.

⁸⁹ Brincourt (1889) 229.

⁹⁰ Over de bewegingsvrijheid van de kampongbewoners spreken de beschrijvingen elkaar overigens tegen. Sommige bezoekers, zoals de jurist C. Th. Van Deventer en een journalist van het socialistische weekblad *Recht voor Allen*, wisten uit directe bron te vermelden dat de Javanen de kampong niet mochten verlaten. Maar ook staat vast dat de danseressen mee uit zijn genomen. Van Deventer (Bellagio, 20 mei 1889), brieffragment in Colenbrander & Stokvis (1916; 1917); Souvarine 'Parijsche brieven', *Recht voor Allen*, 18 mei 1889. Contact tussen kampongbewoners en publiek is er zeker geweest, alleen al door elkaar te bekijken, de handel, en de vragen van nieuwsgierige toeschouwers.

⁹¹ Geciteerd in Grever en Waaldijk (1998) 175.

⁹² Idem.

⁹³ *Algemeen Handelsblad* 19 mei 1889.

⁹⁴ J. de Meester, 'Een laatste blik op de tentoonstelling', *Eigen Haard* (1889).

⁹⁵ Vergelijk Breman (1980). Raoul (1889) 20,21; Le Jenisel (s.d.) 225.

⁹⁶ Le Jenisel (s.d.) 225

⁹⁷ Daarin noemde Raoul behalve Wakiem, Soeria, Sariem en Taminah nog een vijfde - met de enigszins merkwaardige naam "Elles" - die alleen als *ronggeng* - danseres optrad.

⁹⁸ Raoul (1889) 31.

⁹⁹ Le Jenisel (1889) 226. *Verslag* (1890) 41, 53 e.v.

¹⁰⁰ Mason (1890) 35.

¹⁰¹ Raoul (1889) 4. Onder de bevolkingsgroepen van Java onderscheidde Raoul Javanen, Sundanezen, Madurezen en Maleiers, die van elkaar verschilden door een eigen taal. Volgens Raoul was de huidige bevolking van de "îles malaises" het gevolg van een samensmelting van immigratiegolven uit India en China. Op grond daarvan definieerde hij het Javaanse ras als een "*race mélangée*", waarvan de vorming zeer lang geleden had plaats gevonden en waaraan behalve "Le Mongol, L'Indou, L'Arabe et sans doute l'autochtone negrito" zouden hebben bijgedragen. De Javanen zouden onderdeel uitmaken van het overkoepelende Indonesische of pre-Maleise ras, waaraan zij haar relatief lichte kleur te danken had. In de discussie over de vraag of de bewoners van de Oost-Indische archipel tot één of meerdere rassen behoorden (aangehaald door T. Zaaijer in *Catalogus* (1883), groep I, 150) koos Raoul dus voor de eerste optie. Dit wilde echter niet zeggen dat hij geen onderlinge verschillen en een daaraan gekoppelde hiërarchie aan zou leggen.

¹⁰² Le Jenisel (s.d.) 226. Ter aanvulling: Louis Rousselet (1889) stelde net als Raoul dat de inwoners van de Parijse kampong grotendeels Maleis waren en daarmee "le plus civilisé et le plus industriel de l'archipel." Vanwege hun huidskleur en kleine taillemaat vond hij ze vergelijkbaar met "nos Annamites" maar dan met minder opgetrokken ("Bridé") ogen, en een plattere neus. Zijn beschrijving van de lichamelijke kenmerken ging moeiteloos over in de

bijzondere klederdracht en het vermeende karakter der inwoners van de kampong, waarbij hij zich opnieuw beriep op een vergelijking met de inwoners der Franse koloniën. Ook bij Rousselet kwamen de Javanen er redelijk goed van af. Hij vond ze "fort doux, avenant à l'étranger, mais moins gai, moins souriant que nos Annamites".

¹⁰³ In de inleiding van hun artikel gaven Deniker en Laloy (1890: 257) op de lichamelijke kenmerken te hebben onderzocht van "145 individus de races les plus diverses, et dont certaines n'ont jusqu'à présent fourni matière à aucune étude anthropométrique". Dezen hadden zij in zes hoofdgroepen gerubriceerd, die zij, waar nodig, verder onderverdeelden: I. 48 negers uit West-Afrika (onderverdeeld in 13 Senegalezen, 18 Gabonezen, 17 Angolezen (tentoongesteld door de Nederlandse Godefroy, MB); II. 56 Annamieten en Tonkinezen; III. 13 Javanen; IV. 8 "Tahitiëns"; V. 1 Né-Calédonien en VI. 19 Roodhuiden uit de groep van Buffalo Bill (die gedurende de wereldtentoonstelling furore maakte met zijn *Wild West show* in het net buiten Parijs gelegen Porte Maillot). Hun onderzoeksresultaten gaven zij weer per groep.

¹⁰⁴ Voor Deniker en Roland Bonaparte een wetenschappelijk hulpmiddel. Zie Deniker (1900; 1926) 'préface'. Spencer (1992) beschrijft de twijfels die in deze jaren al geuit werden binnen de fysieke antropologie over de empirische objectiviteit van de weergave van fysieke kenmerken door middel van fotografie.

¹⁰⁵ Zie over de methodologische verwetenschappelijking van fysieke antropologie Hoyme (1953). Over de daaruit voortkomende, groeiende onzekerheid over de grondslagen en betekenissen ervan binnen de rassenleer als wetenschap: De Rooy (1991a) 166-169 en (1996); Spencer (1992); in het bijzonder over Britse antropologische traditie: Stocking (1971) en (1987); over de Franse fysiek antropologische traditie: Blanckaert (1988): "technical knowledge exhausted itself in controversy about racial classifications and began in fact to be an obstacle to their rationalization". Blanckaert stelt dat om die reden het fysieke en morele sinds de jaren zestig steeds meer los van elkaar werden behandeld door Franse antropologen. De beschrijvingen van de kampongbewoners op de *exposition universelle* laten zien in welke mate dit op populair of alledaags niveau zeker nog wel plaats vond.

¹⁰⁶ Deniker (1900) 4, 5.

¹⁰⁷ 'Algemeen rapport van de Tweede Groep werklieden, uitgezonden naar de Wereldtentoonstelling te Parijs' in *Verslag der commissie voor de uitzending van werklieden te Amsterdam* (Amsterdam, Roelofzen & Hübner 1889) 69. Gemeentearchief Amsterdam, Particulier archief, nr. 60. De tweede groep bestond uit werklieden die werkzaam waren in de 'Decoratieve Kunst'

¹⁰⁸ *Algemeen Handelsblad*, 9 en 12 mei 1889.

¹⁰⁹ Meester (1889a); Vergelijk over 'vaderlandsch hart' Osado in *De Opmerker* van 7 september 1889, hieronder behandeld.

¹¹⁰ Meester (1889a).

¹¹¹ Idem.

¹¹² Hiervan getuigde alleen al de hulde die de architect J.H. Leliman, erevoorzitter van het genootschap Architectura et Amicitia, uitsprak in Amsterdam, tijdens een vergadering van het genootschap op de sluitingsdag van de tentoonstelling, 6 november 1899. Leliman had de meeste wereldtentoonstellingen bezocht, maar kende in deze laatste - waarvoor hij zelf overigens ook enkele bouwkundige ontwerpen had ingezonden - haar weerga niet. "Immers, de bouwkunst, die hier bij preferentie aan de orde is, was er vertegenwoordigd op een zoo verheven, kunstrijke manier, dat het een lust voor mij was te constateeren: zie, op hooger standpunt kan zij het, dunkt mij niet brengen." Voor architect Leliman was de Parijse tentoonstelling dus het summum van de vooruitgang in de bouwkunst. J.H. Leliman, '6 November 1889. De sluitingsdag der wereldtentoonstelling te Parijs', *De Opmerker* (1889).

¹¹³ Osado, 'Uit Parijs I', *De Opmerker* 7-9-1889.

¹¹⁴ Osado, 'Uit Parijs II', *De Opmerker* 14-9-1889.

¹¹⁵ Osado, 'Uit Parijs II', *De Opmerker* 14-9-1889.

¹¹⁶ Vergelijk Mitchell (1989): ook de Egyptenaren die de *Rue de Cairo* bezochten verbaasden zich hierover.

¹¹⁷ Van Deventer's artikel 'een Eereschuld' in *De Gids* 63: III:215-218, 249-252 wordt wel als manifest gezien van de ethische politiek, die met de troonrede van 1901 officieel haar intrede deed in het Nederlandse koloniale beleid. Van Deventer zette in zijn artikel in cijfers uiteen wat Nederland door haar exploitatiepolitiek aan Indië verschuldigd was: □. 187 miljoen gulden. Door een welvaartspolitiek in westerse zin en op Nederlandse kosten diende Nederland deze schuld te vereffenen. Zie over de ethische politiek hoofdstuk 5 van deze studie.

¹¹⁸ Brief/dagboek fragment Van Deventer (Bellagio, 20 mei 1889) in Colenbrander & Stokvis (1916/1917); Jaquet (1979).

¹¹⁹ Van Deventer (1911b). Deze uitzending staat centraal in hoofdstuk 5.

¹²⁰ Souvarine, 'Parijsche brieven' *Recht voor Allen*, 4-5-1889.

¹²¹ Idem.

¹²² Souvarine, 'Parijsche brieven', *Recht voor Allen*, 18-5-1889.

¹²³ Souvarine, 'Parijsche brieven', *Recht voor Allen*, 13-6-1889.

¹²⁴ In Nederland was wetenschappelijke studie van de fysieke kenmerken van de inwoners van de Indische archipel alleen te beoefenen aan de medische faculteiten of in de volkenkundige musea. Zo had de later bekende fysieke antropoloog H.F.C. ten Kate in de jaren 1870 aan de Leidse universiteit als hoofdvak anatomie gevolgd bij Teunis Zaaijer. In 1878 was hij voor de drukte en het lawaai op en rondom de wereldtentoonstelling te Parijs weggevlucht, maar in 1886 verrichtte hij samen met Lindon Serrurier op de koloniale tentoonstelling in Londen schedelmetingen

onder de daar tentoongestelde volkeren. De colleges die Serrurier in 1888 volgde bij Topinard aan de door Broca opgerichte, en zuiver op fysieke antropologie georiënteerde Ecole d'anthropologie te Parijs moeten Serrurier in de overtuiging hebben gesterkt dat "wij het voor de beoefening der zeden en gewoonten van de volken volstrekt noodig achten, dat daarmede gepaard ga de studie der lichamelijke eigenschappen." Serrurier heeft in 1889 echter niet zijn kans schoon gezien om inééns en direct de maten van zestig inwoners van Nederlands-Indië op te nemen. Serrurier (1886) en (1887) 230-232. Hovens (1989) 18-24; De Wolf (1998) 1,2.

¹²⁵ Vergelijk over de gespannen verhouding tussen wetenschap en populaire antropologie Schneider (1982) 126-149 (over de Franse antropologen en de etnografische shows in de *jardin 'd acclimation*). In de jaarverslagen van het etnografisch museum had Serrurier de gewoonte om de "gebruikers" van het museum in te delen in twee soorten groepen: de louter "nieuwsgierigen" en diegenen die kwamen voor wetenschappelijk gebruik. In zijn verslag van 1883-1884 stelde hij vast dat de eerste doelgroep nauwelijks gebruik maakte van de *Korten Gids* van het museum, en dat er nooit om nadere inlichting omtrent de voorwerpen was gevraagd. Hij vreesde dat het deze bezoekers dus "enkel om verstrooiing te doen was". Om antropologische en volkenkundige kennis naar het gewone publiek te brengen voegde Serrurier op het terrein van de Sterrenwacht in Leiden de Oost- en West-Indische huizen afkomstig van de Amsterdamse koloniale tentoonstelling samen tot een kleine kampong, die hij liet stofferen met huiselijke voorwerpen en poppen nagemaakt naar de op de tentoonstelling vertegenwoordigde inwoners. Het werd in 1884 voor publiek geopend. Serruriers leidende gedachte hierbij was dat "voor den gewonen bezoeker, die zich met eenige algemeene begrippen moet tevreden stellen, de veelheid van voorwerpen en hunne wetenschappelijke rangschikking eer een oorzaak van verwarring en zelfs van afkeer is, dan een aanleiding om de schoone wetenschap der volkenkunde wat meer van naderbij te leeren kennen." Zie Serrurier (1885) In het jaar daarop zou het bezoekersaantal van het museum aanzienlijk toenemen (van 1185 naar 1826). Volgens Serrurier kwam dit niet alleen door "de huizen", maar ook doordat het kampongterrein gedurende twee zondagen geopend was geweest. Hij nam zich voor om deze regel in de toekomst ook voor de overige gebouwen van het museum toe te passen. Op het etnografisch museum van Artis kwam in de jaren 1890 - na de officiële opening in 1890 - kritiek uit etnografisch wetenschappelijke kringen omdat Artis als zoölogische vereniging een zeer kleine plaats had voor zuivere wetenschap, zich in eerste instantie richtte op de collectie levende dieren, en een publiek aantrok bij wie een etnografisch museum in het geheel niet in trek zou zijn. Volgens de NRC was dit onterecht. "Indien er één onderdeel der wetenschap vatbaar is gepopulariseerd te worden, dan is het de ethnographie." Zie 'Het ethnografisch museum in Artis' (1890) (weergave van een bespreking door de NRC) *De Indische Gids* (1890:III) 1368-1372; 'De ethnographie in Artis', *De Indische Gids* (1898: I) 706-707; 'Hoe hoog de ethnografie in Nederland staat aangeslagen', *De Indische Gids* (1899: I) 447-448.

¹²⁶ Overigens kwamen slechts tweehonderd personen opdagen van de 472 die zich hadden aangemeld. Hamy (1889).

HOOFDSTUK 4

¹ Van't Veer (1969;1980) 217.

² Sommige tijdgenoten beschouwden dit als een grote vergissing. Zij waren ervan overtuigd dat Nederland met een zeventiende eeuws paviljoen eer had moeten behalen, hetgeen de centrale commissie in haar officiële verslag ook toegaf: "Eene navolging van een oud Hollandsch huis met trapgevel of van een oud Hollandsch stadhuis ware gemakkelijk te ontwerpen, terwijl ook de inrichting van het inwendige zich als vanzelf aanwees; eene regentenkamer met een paar fraaie regentstukken, bijvoorbeeld de staalmeesters van REMBRANDT en een FRANS HALS en eenige deftige woonkamers met oude meubelen, kasten met oud zilver en eenige stukken van HOBBEA, RUYSDAEL, VERMEER, enz.". De bulk van het tentoonstellingsbudget was echter opgegaan in het Nederlandse koloniale paviljoen. *Verslag* (1902) 18, 19.

³ *Verslag* (1902) 191, 192.

⁴ Zie de discussie daarover tussen C.P. Wolff Schoemaker (1924) en Bosch (1924). Laatste ontwikkelde de these dat de Hindoe-Javaanse architectuur niet door een buitenlandse dynastie vanuit India naar Java was getransporteerd, maar het resultaat was van Javaans inspelen op buitenlandse invloeden; vergelijk Jordaan (1999).

⁵ Anderson (1983;1991) 178-192; Cohn (1996b). Vergelijk Pyenson (1989) die het exact wetenschappelijk onderzoek in Nederlands-Indië interpreteert als een vorm van cultureel imperialisme, een middel om de eigen culturele, intellectuele en morele superioriteit te doen uitkomen, en materiële claims te legitimeren.

⁶ Greshoff (1900) 1568.

⁷ Greshoff (1900) 1486, 1489.

⁸ Over de aard en vorming van het Nederlandse nationalisme in het *fin de siècle* zie onder meer: Te Velde (1992); Bank (1990); Van Sas (1991a); Koppen (1992); en met betrekking tot de koloniën: Van Goor (1986) en Bossenbroek (1996).

⁹ Vergelijk het commentaar van de in Nederlands-Indië geboren journalist en avonturier J.F. Scheltema: "Nederland heeft in de straat der volkeren geen tehuis. Het is te betreuren. Want waar die straat haar beste bouwmotieven ontleende aan het verleden [zou] het raadhuis van Bolsward of van Veere, het vleeschhuis van Haarlem niet misstaan hebben." en "Tk miste zeer de beeltenis van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina. En het verzuim viel te meer op bij

tegenstelling van hetgeen men in de paviljoens rondom kon waarnemen. Bleef ter tentoonstelling de grootste koloniale mogendheid op één na achter in het eeren van haar jeugdigen vorstin, naast de deur, in de britsch-indische afdeling is wel degelijk het beeld te vinden der grijze koningin Victoria." Scheltema (1900) 958, 986. Over Nederlands nationalisme en de verbeelding van de Nederlandse gouden eeuw Blaas (1982), (1985) en (2000a); Bank (1990) en Van Sas (1991a).

¹⁰ Nederlandsche gids (1900).

¹¹ Couvée (1958); Vergelijk Cohn (1983).

¹² Van Goor (1986b).

¹³ Van Goor (1986b) 63; Bossenbroek (1992) 229-235.

¹⁴ Kuitenbrouwer (1985); Boogman (1991).

¹⁵ Dit stelsel behelsde een samentrekking van de over het oorlogsterrein verspreide strijdkrachten in een versterkte linie rondom de hoofdstad Koeta Radja, vanwaar zij, gesteund door een zware marineblokkade voor de Atjehsche kust, de onderwerping van de Atjehse bevolking door middel van kleine aanvallen min of meer afwachten. Zie daarover Bossenbroek (1992) hoofdstukken 5 en 6 en Bossenbroek (1996) 29.

¹⁶ Van't Veer (1967) en (1969;1980).

¹⁷ Van Heutsz (1893) 109.

¹⁸ De methode die Van Heutsz aldus nastreefde is daarom in veel opzichten vergelijkbaar met die welke de Franse militaire leiders Joseph-Simon Gallieni en Hubert Lyautey in dezelfde periode in Madagascar trachtten toe te passen: enerzijds een combinatie van militaire onderwerping en anderzijds respect voor inheemse cultuurvormen naast een actieve moderne sociaal-economische politiek. Wesseling (1988c) 82-85; Wright (1991).

¹⁹ Van't Veer (1969;1980) 186-190.

²⁰ Van't Veer (1969;1980) 241; Bossenbroek (1996) 46.

²¹ Van't Veer (1969;1980) 241; Van Goor (1986b); Bossenbroek (1992).

²² Van't Veer (1969;1980) 248, 249, 283-292; Bossenbroek (1996) 43-46.

²³ Van Kol (1898) 13, 50; Van't Veer (1969; 1980) 226-230.

²⁴ Zie daarover met name Locher-Scholten (1981) en Van Miert (1991).

²⁵ Van't Veer (1969;1980) 228; Locher-Scholten (1981).

²⁶ Taselaar (1998).

²⁷ A Campo (1985) en (1994); Van Beurden (1985).

²⁸ Locher-Scholten (1981); Van Doorn (1994) hoofdstuk 4.

²⁹ Snouck-Hurgronje (1911).

³⁰ Vergelijk De Jong (1996).

³¹ Onder de aanwezigen bevonden zich oude bekenden, zoals de amateur-antropoloog prins Roland Bonaparte (namens de *société de géographie*), Gustave LeBon en Léopold de Saussure, alsook invloedrijke nieuwkomers als Eugène Étienne, Frankrijks eerste minister van Koloniën (sinds 1894) en leider van de *group colonial* in de kamer, en de Marseillaanse zakenman Jules Charles-Roux, het brein achter de koloniale afdeling van de wereldtentoonstelling van 1900.

³² Zie daarover De Jong (1996) en Van Miert (1991).

³³ Chailley-Bert (1900). Zie de positieve bespreking van C.Th. van Deventer in *De Gids* (1900: IV) 144-154. Van Deventer onderschreef Chailley-Berts kritiek dat Nederlandse bestuursambtenaren in het beleid ten aanzien van de inheemse bevolking te weinig over lieten aan de inheemse bestuurders. Daaruit volgde zijn pleidooi om te zorgen voor een radicale verbetering van de opleiding voor inheemse bestuursambtenaren.

³⁴ Congres sociologie coloniale (1902) 29. Onder de overige buitenlandse deelnemers bevonden zich enkele leden van het internationale koloniale instituut, zoals de Belg A. Thys, directeur van de *sociétés Belges au Congo*.

³⁵ Naar zijn idee eigenlijk vooral geslaagd op het gebied van straf en procedureel recht

³⁶ Congres international colonial (1902) 15, 16.

³⁷ Van Kol (1900) 1420.

³⁸ De meningen waren bijvoorbeeld verdeeld over het vraagstuk van dwangarbeid, waar sommige deelnemers principieel, en anderen in principe tegen gekant waren; dit leidde tot verschillende ideeën over het tijdstip waarop en de stelligheid waarmee deze instelling in de toekomst overal zou moeten worden afgeschaft. Congres sociologie coloniale (1902) 21-23.

³⁹ Congres international colonial (1902) 22.

⁴⁰ Van Kol (1900); zie ook de *Locomotief* (3-4-1900; 11-4-1900; 18-12-1900) in Locher-Scholten (1981) 51.

⁴¹ De bezoekerscijfers zijn gebaseerd op Findling & Pelle (1991). In 1900 moeten dus gemiddeld een kwart miljoen personen per dag de tentoonstelling hebben bezocht. Na de tweede wereldoorlog overtroffen de wereldtentoonstellingen te Montreal (1967) en Osaka (1970) die van Parijs met een bezoekersaantal van respectievelijk 54 miljoen en 64 miljoen mensen.

⁴² Findling & Pelle (1991) 376-381.

⁴³ Romein (1967) 361. Voor Jan Romein was de Parijse wereldtentoonstelling het illustratiemiddel bij uitstek voor het probleem dat hij in zijn proeve van integrale geschiedschrijving trachtte uit te werken: de crisis van de liberaal-burgerlijke samenleving rondom 1900. De Parijse wereldtentoonstelling drukte voor hem "de geest des tijds uit, die

dan burgerlijk geweest mag zijn, maar in die burgerlijkheid toch groots niettemin, nog onverzettelijk en voor het eigen besef op de toekomst gericht. Ondanks alles een symbool [...] van een wereld die zijn wensen vervuld zag en juist daarom nog meer verwachtte, van de wereld der zekerheid in één woord. De wereld der zekerheid, met als hoofdstad Parijs." Romein liet zich hierbij nogal meeslepen door de toon en het taalgebruik van de begeleidende brochures van en commentaren op de tentoonstelling. Vergelijk hierover Blaas (1994) 272, 273; Van Sas (1991a) 599, 600.

⁴⁴ Wesemael (1997) 286.

⁴⁵ Wesemael (1997) 284-286. Cobban (1961) 37-48.

⁴⁶ In 1894 was de Joods-Franse legerkapitein Alfred Dreyfus veroordeeld voor hoogverraad op basis van een onduidelijk bewijs, dat later vals zou blijken. Deze sluimerende zaak werd een openbaar twistpunt door de open brief die Emile Zola in januari 1898 onder het veelzeggende 'J'accuse' richtte aan de Franse regering. Hierin beschuldigde hij haar het schandaal rondom deze zaak moedwillig te verhullen. Het conflict dat hierna de geesten tegenover elkaar plaatste draaide in grote lijnen om de verdediging van het vaderland (de belangen van de staat en het leger) versus de verdediging van gerechtigheid.

⁴⁷ Zie daarover Mandell (1967), die overigens geen aandacht besteed aan de Nederlandse reacties. Zie voor de verontwaardiging en discussie hierover in de Nederlandse pers. ARA, II, Archief van de centrale commissie voor de wereldtentoonstelling te Parijs, inv.nr. 3, 724-725.

⁴⁸ Zie hierover Wesemael (1997). De hoofdclassificatie was als volgt: Groep I: Opvoeding en onderwijs; Groep II: Kunstwerken; Groep III: Werktuigen en hulpmiddelen voor wetenschap en kunst; Groep IV. Werktuigkunde; Groep V. Elektriciteit; Groep VI. Waterbouwkunde. Middelen van vervoer; Groep VII. Landbouw; Groep VIII. Tuinbouw en boomkwekerij; Groep IX. Boswezen, Jacht, Visserij, niet gecultiveerde producten van de bodem; Groep X. Voedingsmiddelen; Groep XI. Mijnwezen, metallurgie.

Groep XII. Versiering en meubilering van openbare gebouwen en woonhuizen; Groep XIII. Garens, gewezen stoffen, kledingstukken; Groep XIV. Chemische nijverheid; Groep XV. Verschillende takken van Nijverheid; Groep XVI. Volkshuishoudkunde, Gezondheidsleer, Armenzorg; Groep XVII. Kolonisatie; Groep XVIII. Land en zeemacht.

⁴⁹ Had de wereldtentoonstelling van 1889 al indruk gemaakt door het bezoekersaantal van die van 1867 en 1887 meer dan te verdubbelen (van 15 à 16 miljoen bezoekers naar 32,5 miljoen), voor die van 1900 mikte Picard daarom op circa 60 miljoen bezoekers. Wesemael (1997) 287, 290, 296-299 en 316.

⁵⁰ *De Residentiebode* somde in 1898 een willekeurig aantal op, waaronder dat van een reuzenpaparaphuie met draaiend restaurant (waarachter een Panama-achtig omkoop-schandaal speelde), een piano met gigavermogen, een reuzentelescoop, een draaiende elektrisch verlichte klokketoren van 300m hoog, een kabelspoorweg over de Seine en een reuzenspeeldoois die 22 uur achtereenvolgens 750 Italiaanse aria's zou laten horen. Een Parijzenaar had voorgesteld om de derde omgang van de Eiffeltoren te verbinden aan de kruin van Montmartre, door middel van een gekabelde Ballonvaart; er was het plan voor een "telectroskoop" ("waardoor men, zoals men nu door een telefoon spreekt met iemand die op grooten afstand staat, een ander op grooten afstand als het ware voor zich zou zien, met al zijn bewegingen erbij") en - als voorloper van het hedendaagse *Bungy-Jumpen* - dat van een 200 meter diepe put, waarin men per lift omhoog zou stijgen, om na honderd meter neer te storten in de "gevaarloze doodelijke val", die door water zou worden gebroken *Residentiebode* (19-11-1898). Zie de map met krantenknipsels in ARA, II, archief van de centrale commissie voor de wereldtentoonstelling te Parijs, inv. nr. 3, 724-725.

⁵¹ Wesemael (1997) 287-290; 316-319. De oorzaak hiervan lag voor een deel in het feit dat de gevestigde theaterwereld van Parijs uit angst voor concurrentie haar medewerking geweigerd had bij Picard's pogingen het vermaak officieel in te lijven, zodat hij ten behoeve van de Rue de Paris toch concessies moest verlenen aan uitbaters van "volkse" cabarets en theaters. Anderzijds kreeg de organisatie in de loop van de tijd toenemende geldtekorten, zodat zij toch maar overging tot de verkoop van aanzienlijk veel meer concessies dan in 1889 was gebeurd: aan 207 restauranthouders in plaats van 37 in 1889, en aan 59 grotere attracties.

⁵² Allwood (1977) 99. *De Katholieke Illustratie* (1900) no 24. 187 nam niet eens de moeite om de hogere boodschap van deze poort aan zijn lezers voor te leggen. Zij vond haar niet mooi: "De Salamander" [MB: naar de kacheltjes die in die tijd populair waren, Allwood (1977)] heeft haar de volksmond tamelijk familiaar genoemd, en ofschoon wij niets willen afdingen op den arbeid van den meester, die deze parisiëne in haar nieuw modischen mantel als een elektrische balanceerpop honderden voeten boven onze hoofden plaatste, zij, noch de beide minaretten, welke haar flankeren, vermogen ons tot bewondering te verleiden. 't Is alles te mager, te ijl; 't verliest zich te veel in de ledige ruimte van den hemel daarachter." Over de verlichting was zij overigens positiever. "[...]deze is fraai en de gekleurde glazen ballen, duizenden en duizenden in getal, temperen op prettige wijze den anders veel te schellen gloed." Vergelijk *De Opmerker* 19-5-1900, 154, 155: "De Pariisiënes van vleesch en bloed maken, ook zonder reclame, dezen zomer prachtige zaken. En boven den ingang van de tentoonstelling is dan ook, bij wijze van uithangteeken, een reusachtige Parisiëne van gips geplaatst. Die ingang is een horreur, voor die hem uit een esthetisch oogpunt beschouwt. De tentoonstelling is ook niet mooi, dus de ingang blijft in het karakter. En de Parisiëne weet de bezoeker te lokken."

⁵³ Adams (1918; 1961) 384; Vergelijk Romein (1967) 350.

⁵⁴ Vergelijk Desormeaux (1897) 284 (in *Le moniteur des expositions* het officiële tentoonstellingsorgaan).

⁵⁵ Schneider (1982b).

⁵⁶ Klasse 113: 'Procédés de colonisation' (Wijze van kolonisatie); klasse 114: 'Matériel colonial' (Koloniaal materiaal) en klasse 115: 'Produits spéciaux destinés à l'exportation dans les Colonies' (Producten in de koloniën in het bijzonder bestemd voor de uitvoer).

⁵⁷ Nederlandsche gids (1900) 111-115; Charles-Roux (1900a).

⁵⁸ Charles-Roux (1900b) 8-15. Dit geheel was ingezonden door een officieel plaatselijk comité en particuliere inzenders.

⁵⁹ Charles-Roux (1900b).

⁶⁰ *Quinzaine Coloniale*, 25-4-1900, aangehaald in Schneider (1982b) 192.

⁶¹ Naar het plan van de *science fiction*-schrijver Albert Robida was langs de oever van de Seine een reconstructie verzezen van de ontstaansgeschiedenis van Parijs. Dit bestond uit een reeks van herkenbare tijdsbeelden, voorzien van levende acteurs in historische kostuums. Wesemael (1997).

⁶² *Handelingen Tweede Kamer* 1-12-1896. De gekozen standpunten ten aanzien van de Nederlandse vertegenwoordiging op de wereldtentoonstelling van Antwerpen 1884 en die van Chicago in 1893 dienden daarbij als maatstaf. Het pleidooi dat een regering tot deelname verplicht was als eerbetoon aan het gastland baatte destijds niet. De volksvertegenwoordiging hield vast aan het idee dat dit een zaak was voor particulieren. Naar het regeringsstandpunt ten aanzien van de wereldtentoonstelling van 1889 werd in 1896 niet eens gerefereerd, waarschijnlijk omdat het politieke motief daarvan te vanzelfsprekend was. Kamerleden grepen hierbij terug op oude en bekende argumenten. Tegenstanders wezen op de verworping van wereldtentoonstellingen tot de kermissen van het volk en de reclame van particulieren. Zij betwijfelden het nationale nut ervan en meenden dat alleen het gastland erbij gebaat was, ook dankzij belastingheffing, invoerrechten etc.

⁶³ *Handelingen Tweede Kamer* 1-12-1896.

⁶⁴ Idem, p.312, 317. De benoeming van een regeringscommissaris was de minimale vereiste van de Franse tentoonstellingsorganisatie om de status van officiële deelnemer te kunnen krijgen.

⁶⁵ *Verslag* (1902). *Handelingen Tweede kamer (1897-1898)*. Bijlage B, 9, 14. Het regeringsbudget voor de koloniale vertegenwoordiging te Parijs was begroot op f. 100.000,- (een bedrag dat gebaseerd was op het budget van de Amsterdamse tentoonstelling van 1883). Hiervan was f.25.000,- gereserveerd voor het koloniale paviljoen. In augustus 1897 nam de kamer deze aan als post op de Indische begroting voor 1898, zonder veel tegenstand. Een jaar later zou deze nog eens verdubbeld worden. Hier waren nauwelijks (koloniaal) politieke argumenten te horen. Enkele tegenstanders verwachtten niet dat de nijverheid in Indië gebaat zou zijn bij deelname. Anderen meenden dat deze post eigenlijk op hoofdstuk X van de Staatsbegroting hoorde.

⁶⁶ *Handelingen Tweede Kamer (1897-1898)*. Bijlage B, 9, 14; *Handelingen der Staten Generaal. Bijlagen 1898-1899*. 'Begroting van Nederlandsch Indië voor het dienstjaar 1899'. In dat jaar besprak de kamer meerdere onderwerpen, die duiden op het besef van de glans die, via het koloniale bezit, op Nederland uit zou kunnen stralen, en op het belang van de verbreiding van dit besef. Zo kwam de vraag aan de orde of de veroverde schatten van Lombok van kunstwaarde voor Nederland behouden moesten blijven of naar het museum van het Bataviaasch Genootschap voor kunsten en wetenschappen teruggestuurd zouden moeten worden. Verder stemde de kamer voor regeringsbemiddeling bij de verrijking van de schoolverzamelingen van het Koloniaal Museum van Haarlem, ten behoeve van volksoopvoeding. Het debat over de Atjeh-oorlog in november 1897 zette de koloniale uitgaven echter in minder goed daglicht. Maar de post voor de koloniale vertegenwoordiging te Parijs was toen al aangenomen.

⁶⁷ *Verslag* (1902) 203, 204. Een in augustus 1897 gehouden lobby onder verschillende Indische Maatschappijen en handelsfirma's "om op waardige wijze de Indische cultures op de tentoonstelling te vertegenwoordigen" leverde een bedrag van f.14.090,- op. Dit geld kwam in de eerste plaats van de tabaksondernemers, omdat voor de tabakscultuur aanvankelijk een grote afzonderlijke opstelling was gepland; deze ging uiteindelijk niet door. Het bedrag zou grotendeels gebruikt worden voor de decoratie van het zuidelijke Sumatraanse paviljoen - bestemd voor klasse 114 (koloniaal materiaal) en 115 (uitvoerproducten) - en dan in het bijzonder voor het deel waar de Indische cultures werden opgesteld. De geschatte bouw- en versieringskosten van de koloniale afdeling bleken op te lopen tot f.180.000,-, veel meer dus dan het door de regering beschikbaar gestelde bedrag. Cremer, inmiddels minister van Koloniën, schonk daarom met een royaal en voorbeeldig gebaar persoonlijk f.25.000,-, onvoorwaardelijk te gebruiken. Door de bemiddeling van IJzerman en het commissielid Baron Tindal volgden vier van de op Indië varende stoomvaartmaatschappijen dit voorbeeld met een gezamenlijk bedrag van f.11.000,-. Door tussenkomst van het commissielid H.C. van den Honert, oud hoofdadministrateur van de Deli-maatschappij, schonken enkele belangstellenden gezamenlijk nog eens f.6400,-. Ten slotte deed de commissie ook nog een beroep op "eenige vrienden in Indië, enz." om te komen tot een waarborgfonds van f.20.000,-, waarbij "ettelijke leden" het voorbeeld gaven door f.1000,- in te leggen. Het uiteindelijk behaalde bedrag van f.14.000,- hoefde ten slotte toch niet gebruikt te worden, omdat een saldo overbleef.

⁶⁸ Van het Koloniaal Museum kwam verder geen organisatorische of financiële medewerking. Het bestuur van het Koloniaal Museum had in 1897 een missive van IJzerman ontvangen met het verzoek tot medewerking. In de discussie die het bestuur op 24 mei 1897 hierover voerde werden de bezwaren van 1889 in lengte opgehaald. De bestuursleden van Limburg Stirum (tevens lid van de bijzondere commissie voor groep XVII) en De Loos maakten

kenbaar dat zij het daar destijds al niet mee eens waren. Het besluit hierover werd verder opgeschort. KIT, centraal archief, inv.nr. 95, Vergadering Raad van Bestuur van het Koloniaal Museum, 24-5-1897.

⁶⁹ Veenendaal (1985). Als tweede luitenant-ingenieur had hij deelgenomen aan de expeditie naar West-Sumatra in 1874, om een tracé te zoeken voor een spoorweg van de pas ontdekte Ombilienkolenvelden naar zee. Vanaf 1876 werkte hij als sectie-ingenieur bij de aanleg van verschillende spoorlijnen op Java. Na zijn verlof in 1886 werd hij benoemd tot chef van aanleg van de spoorweg aan Sumatra's westkust, een functie die hij persoonlijk uitbreidde tot hoofd-ingenieur, chef van aanleg én chef van mijnontginning. In 1897 teruggekeerd naar Nederland, vestigde IJzerman zich definitief in Amsterdam. Nog in hetzelfde jaar werd hij directeur van de zojuist opgerichte Petroleum Maatschappij Moera-Enim, die concessies had verkregen om in Palembang naar olie te boren.

⁷⁰ Van Eerde (1921); Veenendaal (1985); IJzerman (1891a) en (1891b).

⁷¹ *Verslag* (1902) 191.

⁷² Hierin had ten eerste een aantal (oud-)vertegenwoordigers van het Indische bank- en handels- en ondernemerswezen zitting (N.P. van den Berg, president van de Nederlandse bank te Amsterdam, A.H.G. Fokker, oud-president van de factorij der Nederlandse handelsmaatschappij, de handelaar W. Suermondt; H.C. van den Honert, oud-hoofdadministrateur van de Deli-Maatschappij), verder twee vertegenwoordigers van het Indische leger, die overigens om hun wetenschappelijke kwaliteiten waren gekozen (G. B. Hooijer en H. Bosboom als oud-chef van de topografische dienst van Nederlands-Indië), twee wetenschappers (de hoogleraar geografie K. Martin en de etnograaf en museumconservator C.M. Pleyte), het oud-lid van de provinciale raad van Zuid-Holland M. Hijmans van Wadenhoijen was vermoedelijk gekozen vanwege zijn ervaring als hoofd van de commissie die de Nederlandse koloniale afdeling op de voorgaande wereldtentoonstelling had georganiseerd. De commissie in Nederlands-Indië, bij gouvernementeel besluit officieel benoemd op 25 september 1897, was veel omvangrijker dan de Nederlandse, en grotendeels opgebouwd uit de hoofden of inspecteurs van de verschillende gouvernementendiensten, naast opnieuw personen van het Indische geld-, handels- en ondernemerswezen.

⁷³ ANRI, Algemeene secretarie, Tzg Ag. 9894/1901. Voorzitter van de bijzondere commissie voor groep XVII, J.W. IJzerman op de eerste vergadering van de Nederlands-Indische commissie op 23 augustus 1897.

⁷⁴ In het ontwerp van de Nederlandse koloniale afdeling was oorspronkelijk wel plaats ingeruimd voor een grote etnografische show, in de vorm van een levende kampong, en uit particuliere portemonnee betaald, naar het model van 1889. Financiële overwegingen speelden hierbij een rol, naast het idee van de "lokale kleur" die de aanwezigheid van authentieke inwoners van Nederlands-Indië aan het geheel zouden geven. Voor dit idee bestond in Nederlands-Indië voldoende belangstelling: nadat de samenstelling van de Nederlands-Indische commissie in augustus 1897 bekend was geworden, kwamen van drie zijden aanvragen tot exploitatie van een kampong met gamelan en theater. Eén daarvan zou afkomstig zijn van "de onafhankelijke Batakkers". Wegens het ontstane ruimtegebrek moest de commissie afzien van deze toch wel frivole ideeën, die het verslag bracht als "het aanschouwelijk voorstellen [...] van het Indische volksleven." Ook een alternatief plan ging niet door. Tegen voldoening van f.25.000,- had de cultuurmaatschappij Parakan Salak de concessie verkregen om "op groote schaal reclame maken" voor haar producten in een "ververschingslokaal" annex theater, waar gamelan zou worden gespeeld en dansen uitgevoerd. Dit plan was berekend op de huisvesting van een veertigtal "opgezetenen" van de landen van Parakan Salak, op de Nederlandse koloniale afdeling. Dit laatste stuitte op grote bezwaren bij de Franse directie, die besloten had dat op de tentoonstellingsterreinen geen inwoners van de koloniën mochten overnachten. Nadat onder voorwaarde van geheimhouding toch toestemming hiervoor was gekregen, moest men het plan toch laten varen. Parakan Salak liet wel de f.25.000 aan de tentoonstellingsorganisatie. Opmerkelijk genoeg gaf het *Verslag* als reden voor het aflasten op dat de arbeiders van Parakan Salak weigerden hun land te verlaten. *Verslag* (1902) 198, 206-208.

⁷⁵ ANRI, Algemeene Secretarie, TZG.Ag. 1894-1901. Vergadering Indische commissie 23 augustus 1897.

⁷⁶ Idem. Frankrijk zelf had het gehele terrein aan de voet van het Trocadéro in beslag genomen. Ook verviel het gemeenschappelijke koloniale paleis, dat de Franse organisatie aanvankelijk gepland had voor klasse 113 ("Wijze van kolonisatie"), en waarin Nederland 500 m² had aangevraagd. De opzet zou dus veel minder groots kunnen worden dan Cremer en IJzerman zich hadden voorgesteld. Het lukte hen ook niet om de verloren 500 m² alsnog te krijgen in het *palais de Trocadéro*.

⁷⁷ Overigens een rode draad in de Nederlandse vertegenwoordiging op wereldtentoonstellingen. Van Agostini in 1883 tot op heden. Interview met N.O.F. Vorstman, directeur Nederlands paviljoen op de wereldtentoonstelling in Lissabon (1998).

⁷⁸ Zie daarover Rietbergen (1998). Zie over het Duitse filhellenisme en het Duitse perspectief in de internationale concurrentie in het archeologisch onderzoek Marchand (1996). Over concurrentie tussen Europese musea in het verkrijgen van oudheidkundige collecties Rijksmuseum van Oudheden (1981) 34.

⁷⁹ Vergelijk Bosch (1935) 2, volgens wie de oudheidkundige doelstelling van IJzermans vereniging waarschijnlijk verband hield met "de omstandigheid, dat tusschen de jaren 1870 en 1880 de archeologische belangstelling in Europa door de ontdekkingen van Schliemann in Troje en Mycene en Petri in Egypte een machtigen stimulans had ontvangen en de invloed hiervan zich ook in het Oosten had doen gelden." Als voorbeeld van de heldenverering van Schliemann in Nederland getuige W.J. Manssen, 'Heinrich Schliemann' in N.C. van Balsem red., *Mannen van betekenis in onze dagen. Levensschetsen en portretten* (1880 Haarlem, H.D. Tjeenk Willink) 131-191, waarin Schliemann met bewonderenswaardige geestdrift, tegen alle ongeloof van de gevestigde orde in, de waarheid van Troje vindt, "Een

man van beteekenis, die ons door stalen ijver, ingespannen studie, vurige liefde voor de wetenschap, offervaardigheid en onbaatzuchtigheid bewondering afdwingt en zich onvergankelijke lauweren verworven heeft." De schandaal-rapportage rondom het museum van de archeologische vereniging en de wijze waarop Groneman het Prambanan zou hebben ontruimd, roept ook het *omstreden* beeld in de receptie van Schliemann op, als held, dan wel bedrieger. Zie daarover Traill (1995). Zie over de betekenis van Schlieman in het Duitse archeologisch onderzoek Marchand (1996) 116-124; 148-150.

⁸⁰ Rouffaer (1901) 6-13; Bernet-Kempers (1978) 28-40; Krom (1920) 3-5.

⁸¹ Zie Krom (1920) 19, 20. Met de verwetenschappelijking van het Indische archeologische onderzoek verschenen ook de eerste overzichtswerken. Deze laten de eerste stap naar systematische bewondering voor en onderzoek naar de oudheden op Java zetten door Raffles, die gedurende zijn bewindsperiode (1811-1816) het materiaal bijeenbracht voor zijn monumentale en encyclopedische geschiedwerk over Java (1817). Raffles staat ook bekend als de ontdekker van de Boroboedoe, de tempel die het belangrijkste monument zou worden van Nederlands-Indië/Indonesië.

⁸² Bosch (1938) 8.

⁸³ Groneman was IJerman opgevolgd als voorzitter van de archeologische vereniging na diens vertrek naar Nederland in 1886. Van Kinsbergen (1872) en (1874). Volgens Krom (1920) was het naar zijn oordeel artistiek minderwaardige werk van Groneman/Cephas van grotere betekenis voor de bekendmaking en waardering van de Javaanse kunst, dan de hoogeprezen plaatwerken van Van Kinsbergen. Laatste werden aanvankelijk alleen onder geleerde genootschappen verspreid, terwijl het werk van Groneman/Cephas "voor een bereikbaren prijs" in handen werd gebracht van het meer algemene publiek. Ook Bosch (1938) wijst op het belang van de 'ontdekking' van de fotografie voor de bevordering en verspreiding van wat hij noemt "het aesthetisch gevoel voor de Javaansche oudheid", omdat ze "oudheidkundige gegevens [voorzag] van een onverdachte authenticiteit aan alle onderzoekers en belangstellenden" en omdat ze fungeerde als "opvoedster van den publieke smaak". Zie over de "heilige vonk" van de foto's van Van Kinsbergen Busken Huet (1876). Rouffaer (1901) 18, contrasteerde deze foto's met de "reproducties naar reproducties" in het platenwerk dat Von Saher vervaardigde op basis van de voor de wereldtentoonstelling vervaardigde afgietsels. Zie over de betekenis van het werk van Van Kinsbergen Spanjaard (1998) 26. Over Cephas Knaap (1999).

⁸⁴ In 1903 werden deze samen met de Amerikaanse oudheden overgedragen aan het Rijks Etnografisch Museum. Rijksmuseum van Oudheden (1981) 34.

⁸⁵ Voor de doelstellingen van het museum van kunstnijverheid heeft een artikel over de 'Versiering en kunststijl in de nijverheid' (1864) als blauwdruk gediend, van de hand van F.W. van Eeden, de directeur van het Koloniaal Museum. De Nederlandse belangstelling voor oosterse kunst(nijverheid) is onder meer gestimuleerd door de Amsterdamse koloniale tentoonstelling van 1883. Zie in deze studie hoofdstuk 2, paragraaf 6.1. en hoofdstuk 5, paragraaf 4.

⁸⁶ Leydie Melville had samen met IJerman graaf-, schoonmaak- en tekenwerk verricht bij een aantal van de hindoeïstische tempels op Java, en behoorde tot de eerste leden van de oudheidkundige vereniging. Later zou hij één van de twee leden worden van de in 1901 opgerichte 'Oudheidkundige commissie' (samen met oud-assistent-resident J. Knebel en onder leiding van de taalkundige, epigraaf en historicus J.L.A. Brandes).

⁸⁷ *Verslag* (1902) 201-202.

⁸⁸ Bernet Kempers (1978).

⁸⁹ Zo staat Nicolaas Engelhard, de gouverneur van Java's Noordoostkust (1801-1808), bekend als de eerste Nederlandse bestuurder die een bijzondere belangstelling toonde voor de Javaanse oudheden. Deze kwam tot uitdrukking in zijn verzameling stenen en beelden, die hij op Java had verzameld ('gevonden') en uitgesteld in zijn luthof te Semarang. Hiermee werd hij de eerste Nederlandse overheidsbeambte die het belang van de oude Hindoe tempels onderstreepte; tegelijkertijd gaat hij nu als hooggeplaatste plunderaar van oude en waardevolle stukken door het leven. Een ander bekend voorbeeld is de lading Hindoe-Javaanse beeldhouwwerken, onder meer afkomstig van Candi Singosari in Oost-Java, die C.G.C. Reinwardt, de directeur van het departement van landbouw, kunsten en wetenschappen (en stichter van 's lands Plantentuin in Buitenzorg), naar Nederland liet verschepen. Voorzover niet verloren in zee werden deze opgesteld in het rijksmuseum voor oudheden in Leiden. Ze zijn nu nog steeds te bezichtigen in het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden. Zie Bernet Kempers (1978).

⁹⁰ Leemans (1885); Bespreking (1886).

⁹¹ Geciteerd in Bernet Kempers (1978) 101. Zie Brandes (1904) en (iets genuanceerder): Krom (1920) 22, 101, (tamelijk vernietigend) F.D.K. Bosch (1935) en, (als zelfverdediging), Groneman (1902).

⁹² De voormalige directeur van het Rijks Etnografisch Museum Serrurier was - gedisilluseerd omdat hij zich in zijn strijd voor de uitbreiding/verhuizing van het museum gedwarsboemd voelde - in 1896 naar Nederlands-Indië vertrokken, om in Batavia te werken als docent aan de afdeling B van het Gymnasium Willem III.

⁹³ In februari 1898 had de commissaris-generaal van de Nederlandse tentoonstellingsorganisatie het genootschap gevraagd om alle mogelijke medewerking te verlenen aan Von Saher (onder meer omdat deze ook was opgedragen om afgietsels te maken van enkele beelden in het museum van het Genootschap). Dit gebeurde in een officieel verzoekschrift, dat ondersteund werd door minister van Koloniën Cremer. ANRI, Algemeene secretarie, B. 7 mei 1898.

⁹⁴ ANRI, Algemeene secretarie, B. 7 mei 1898, commissaris-generaal aan minister van Koloniën, 28-2-1898.

- ⁹⁵ ANRI, Algemeene secretarie, B. 7 mei 1898, Bataviaasch genootschap aan gouverneur generaal (22-4-1898). Het werk van Groneman waar hier naar gerefereerd wordt is het hierboven aal genoemde *Tjandi Prambanan op Midden-Java, na de ontgraving* (Leiden, E.J. Brill) dat in 1893 verscheen met lichtdrukken van de Javaanse hofphotograaf Cephas.
- ⁹⁶ ANRI, Algemeene secretarie, B. 7 mei 1898.
- ⁹⁷ *Verslag* (1902) 217. Kan, Bosboom e.a. (s.d.) 2.
- ⁹⁸ Kan, Bosboom e.a. (s.d.) IX.
- ⁹⁹ Het *Verslag* (1902) 192, schrijft "naar", uit het tentoongestelde en de officiële toelichting moet echter worden geconcludeerd dat hier 'aanwezig in' of 'uit' de koloniën gelezen zou moeten worden.
- ¹⁰⁰ Kan, Bosboom e.a. (s.d.) IX-X.
- ¹⁰¹ Kan, Bosboom e.a. (s.d.) XI. "[...] on a accordé plus de place aux cultures destinées au marché européen, mais moins aux moyens d'existence purement indigènes, comme la chasse, la pêche, les petites industries, etc. Les établissements d'instruction pour les indigènes comme pour les Européens, différentes branches de service de l'administration européenne sont traités plus en détail. L'attention a été fixée sur plus d'un sujet important de la vie matérielle, et en outre sur les résultats salutaires des missions sur l'institution des caisses d'épargne et sur de nouveaux courants dans la vie intellectuelle et scientifique."
- ¹⁰² Veenendaal (1985) 637.
- ¹⁰³ Op het door de regering ter beschikking gestelde marineschip H.M. Siboga verrichtte M. Weber van maart 1899 tot februari 1900 onderzoek naar de marine fauna en flora van de Indische archipel, op initiatief van de Maatschappij tot de bevordering van het Natuurkundig onderzoek der Nederlandsche koloniën.
- ¹⁰⁴ Livres (1900).
- ¹⁰⁵ Schmeltz (1900). (Zie het deel over de receptie). Kan, Bosboom e.a. (s.d.) 374-381.
- ¹⁰⁶ Zie de toelichting van Rouffaer in de *Guide* (1900) 292-298.
- ¹⁰⁷ Gids (1901) III.
- ¹⁰⁸ Rouffaer (1901) 6-13; Bernet Kempers (1978) 38-43; Krom (1920) 3-5.
- ¹⁰⁹ Bernet-Kempers (1978) 47; Krom (1920) 22-25; Spanjaard (1998) 27.
- ¹¹⁰ Kern in *Bijdragen Koninklijk Instituut 1899*; Serrurier ().
- ¹¹¹ Bernet Kempers (1978); 'Oudheidkundige dienst' (1917); Krom (1920) 1-33. Bosch (1928).
- ¹¹² ARA, II, Archief van de centrale commissie voor de wereldtentoonstelling te Parijs, inv. nr. 3. Zie over de geschiedenis van het Koloniaal Instituut, in de context van de Nederlandse koloniale lobby (1914-1940): Taselaar (1998) 165-211.
- ¹¹³ Een opgave van het precieze aantal heb ik niet gevonden.
- ¹¹⁴ Respectievelijk Went (1900) 306; Bunge (1900) 142; Schmeltz (1900) 49 en Scheltema (1900) 973.
- ¹¹⁵ Scheltema (1900) 965.
- ¹¹⁶ *L'exposition du siècle* (1900) 219. In dit verband past ook de benaming van 'het Balinese pantheon', voor de Balinese beelden in het zuidelijk paviljoen van de Nederlandse koloniale afdeling en de classistische maatstaf waarmee een deskundige als Rouffaer de esthetische waarde van de Hindoe-Javaanse kunst beoordeelde in zijn eerder genoemde overzichtsartikel in *De Gids*. Spanjaard (1998) 27-29; Rouffaer (1901); Von Saher (1900); Bosch (1938).
- ¹¹⁷ Livre (1900) 207.
- ¹¹⁸ Exposition (1900) 219.
- ¹¹⁹ Th. Molkenboer, 'Oude Indische kunst', *Het Centrum* (15-4-1899)
- ¹²⁰ Th. Molkenboer (1871-1920) was de zoon van W.B.G. Molkenboer de directeur van de 'Rijksnormaalschool voor teekenonderwijzers'. Aan deze school had Molkenboer jr. in dezelfde tijd als Lion Cachet onder meer lessen ornamenteer gevolgd bij J.R. de Kruyff, door wiens ideeën over de waarde van historische en niet-westerse kunst hij beïnvloed moet zijn. Zie Groot (1994) 20; De Kruyff (1883).
- ¹²¹ Bunge (1900) 141.
- ¹²² Scheltema (1900) 963; Vergelijk Scheltema (1912) 185. In 1912 was Scheltema er nog niet overheen. In zijn studie over 'monumental art' op Java verschijnen de makers van de Parijse Candi Sari als "officially licensed sinners against the ancient monuments of Java, hardened, habitual criminals in that respect, expressly appointed to do their worst at the Paris Exhibition of 1900, pretended their horrid botch in the Park of the Trocadéro to be a reproduction d'une pureté irréprochable of this rare gem of architectural workmanship, the *chandi* Sari!".
- ¹²³ Scheltema (1900) 965, 966.
- ¹²⁴ *De Opmerker*, 12-5 1900.
- ¹²⁵ Bunge (1900).
- ¹²⁶ Greshoff (1900), 1502.
- ¹²⁷ Greshoff (1900) 1486, 1487.
- ¹²⁸ Aangenomen dat de Sumatraanse paviljoens een blik moesten geven "op het leven der bevolking en den invloed teekenen der westersche beschaving op haar welzijn, materieel en intellectueel", dan miste Scheltema in het noordelijk paviljoen, vanuit het oogpunt van export, van de grote cultures het hoofdproduct "rijst"; "hour" had bovendien ook in zijn toegepaste vormen getoond moeten worden. Scherpe kritiek had hij bovenal op het feit dat hier wel aandacht was voor de huisvesting en verpleging van het leger, maar niet voor de zorg voor de melaatsen, noch voor wat hij samenvatte als "de werken des vredes", zoals wegen- en bruggenbouw en bevoeiingswerken. Deze

gingen ten koste van hetgeen wel te zien was "[...] rakende machtsvertoon en producten voor de wereldmarkt. Het is zonder eenigen twijfel onwillekeurig geschied; daarom te meer tekenend. De inzending uit Nederlandsch-Indië, voor zover onder dak gebracht in het noorderpaviljoen, waar de verhouding van den blanken tot den bruinen broeder tot haar recht moet komen, culmineert in de middelen ter bereiking onzer suprematie: leger en krijgstoerusting; en ter bereiking van het doel der suprematie: de dubbeltjes - aanwijzend waar zij vandaan komen, niet waar zij hoofdzakelijk heengaan." Scheltema (1900) 973.

¹²⁹ Als hoofdredacteur van de *Locomotief* (1884-1887) en opnieuw vanaf (1895), en vanaf (1900) hoofdredacteur van *Bataviaasch Nieuwsblad* is Scheltema in Nederlands-Indië een aantal malen vervolgd vanwege zijn kritische berichtgeving over onder meer de Tjomas affaire (1886), de post- & telegraafdienst en de opium politiek van de Indische regering. Zie Scheltema (1924).

¹³⁰ Vergelijk Mrazek (1997).

¹³¹ Scheltema (1900) 976, 983, 984. Dat andersoortige kleding wel getoond werd vond hij overigens ongepast: "[...] het boevenpakje der kettinggangers wordt zoo netjes of [...] zoo doelmatig geacht dat onze *orang ranteh* de eer genieten in effigie onder een vrijen en onder een niet geheel vrijen mandoer tentoongesteld te worden. Waar zooveel achtergehouden is [...] had men beter gedaan geen bepaalde aandacht te vragen voor de patiënten onzer politie [...]."

¹³² Scheltema (1900) 965, 966.

¹³³ Greshoff (1900) 1496, 1499.

¹³⁴ *De Indische Mercur*, 2-10-1900.

¹³⁵ Schmeltz (1900) 46-53.

¹³⁶ Schmeltz (1900) 52. Van de Europese afdelingen noemde Schmeltz onder meer Oostenrijk (met kleding en sieraden uit Dalmatië, en archeologische voorwerpen uit Hongarije, Bosnië en Herzegovina), Griekenland (het graf van Agamemnon), Noorwegen, Zweden, om via Aziatisch Rusland, IJsland en Deens Groenland, tot Azië over te gaan. De Franse afdeling kreeg hier zijn algemene lof voor de smaakvolle wijze van inrichting. In vergelijking met 1889 vond Schmeltz het aanbod aan etnografica echter karig; bovendien wist hij dat veel daarvan zou worden teruggestuurd. De moeite waard vond hij daar onder meer de kostuums van de inheemse bevolking in het paviljoen van Boven-Tonkin, en de houten boeddha's, koperen kandelaars en wierookvaten in dat van Cambodja. Grote indruk maakten op Schmeltz de kunstschaten (houten idolen, lakwerken, kunstwerken van metaal, aardewerk etc.) in het Japanse keizerlijke paviljoen, waarvoor hij exclusieve toegang meende te hebben gekregen. Ook de Franse koloniën in Afrika en Amerika kregen zijn aandacht, waar hij, naar aanleiding van het magere etnografische vertoon bij Tahiti en Nieuw Caledonië in vergelijking met 1889 concludeerde dat dit weer een bewijs was 'hoe de ethnographische voorwerpen met den dag zeldzamer worden.'

¹³⁷ Scheltema (1900) 973.

¹³⁸ Het is waarschijnlijk juist om te stellen dat bij de opzet en organisatie van de 19de eeuwse wereldtentoonstellingen altijd sprake was van een verbond én een strijd tussen lering en vermaak.

¹³⁹ Het Nederlandse paviljoen op de wereldtentoonstelling van Hannover gaf vanaf augustus 2000 in grote letters, van kilometers veraf te lezen, gewag van het feit dat de 1 miljoen-grens inmiddels was overschreden.

HOOFDSTUK 5

¹ François (1910). Het gaat hier om de bijgevoegde foto uit *De Prins*, 4-6-1910.

² *Telegraaf*, 30-5-1910; NRC, 31-5-1910. De redacteur van de NRC moest wel enige ergernis kwijt over "dien vroom in het stof neergeslagen deemoed voor de Vorstelijke personen (...). Wij zien zoo graag "Männerstolz vor Fürstenthronen".

³ Van Deventer (1911b) 21,22. *De Telegraaf*, 30-5-1910.

⁴ Ironisch genoeg begint Van Thoor (1998) haar studie van de Nederlandse paviljoens op de wereldtentoonstellingen pas in 1910, met het argument dat Nederland in dat jaar voor het eerst met een eigen paviljoen ter wereldtentoonstelling verscheen. Daarmee miskent ze het belang van de Nederlandse koloniën voor de Nederlandse identiteit.

⁵ Aldus het *Bouwkundig Weekblad*. Geciteerd in Jager (1992) 44.

⁶ W. Kromhout, de architect van het paviljoen, had zich laten inspireren door de Haarlemse vleeshal, en door een eigen, vroegere opdracht voor een stadhuis voor Zutphen in zeventiende eeuwse stijl. Zie over de geschiedenis van het ontwerp van het Nederlandse paviljoen, en de discussie daarover Jager (1992) 44-47 en Van Thoor (1998) 29-40.

⁷ Een van hogerhand vastgestelde verdeelsleutel, zoals blijkt uit de correspondentie tussen het ministerie van Koloniën en dat van Handel en Nijverheid, 1-12-1908. ARA II, dir. H & N (1905-1942), inv.nr. 5281.

⁸ Zie daarover Locher Scholten (1981) die een proefschrift wijdde aan de praktijk en beeldvorming van de ethici en de ethische politiek.

⁹ Zie voor deze positieve invulling, waaraan ook de betekenis van blikverruiming kleefte, met name de letterkundige interpretaties van Nieuwenhuys (1972), hoofdstuk XIV, 'De wijdere wereld' en Brom (1931), hoofdstuk V, 'Een nieuwe geest'.

- ¹⁰ Locher Scholten (1981) 178-181; Kossmann (1976) 331-350; Brom (1931) 163. Vergelijk Boterman & De Rooy (1999) 10, over het decadente levensgevoel in Europa in het *Fin de siècle*, als uiting van zorgen en zelfonderzoek.
- ¹¹ Fasseur (1987).
- ¹² Van Deventer (1899).
- ¹³ Groeneboer (1993) 238, 239; Locher-Scholten (1981) 184, 185.
- ¹⁴ Voor het eerst door Van't Veer (1969; 1980) 228, 229; Kossmann (1976) 302, 303; Locher-Scholten (1981) 194 - 199; (voor de periode 1894-1905); Kuitenbrouwer (1985) 198, 199.
- ¹⁵ Locher Scholten (1981) 201. De kritiek die op deze definitie volgde betrof vooral de periodisering, en de onderliggende veronderstelling dat er een éénheid zou bestaan in het koloniale beleid van 1894 tot 1942. Zie Van Miert (1991) 9; Fasseur (1983); Drooglever (1982) en Kuitenbrouwer (1985). Voor dit hoofdstuk, dat zich beperkt tot de jaren rondom 1910, is de definitie echter zeer goed bruikbaar.
- ¹⁶ Bijvoorbeeld in 'Indië en de democratie', een stuk uit 1902, oorspronkelijk gepubliceerd in *De Gids* (1902: II) 264-298 en overgenomen in Stokvis en Colenbrander (1916) 88-114, aldaar 90. Terecht stelde Locher-Scholten dat wat nu als tegenstrijdig gezien wordt, begrijpelijker is vanuit een bewind dat naar zijn opheffing heette te streven, maar daarvoor zelf de voorwaarden wilde stellen. De problematische verhouding tussen welzijnsbeleid en bevoogding is echter nooit helemaal verdwenen uit de verhouding tussen Nederland en Indonesië. Locher-Scholten (1981) 208. Vergelijk Van Doorn (1994); Breman (1993) 21.
- ¹⁷ Gezien de oplopende spanningen in Europa streefde de Belgische diplomatie in deze jaren tevergeefs naar nauwere samenwerking met Nederland. Nederland had er weinig belang bij om de risico's van België over te nemen. De reden ligt voor de hand: België was als kleine staat en vanwege zijn ongunstige ligging nog afhankelijker van de wil van de grote mogendheden dan Nederland. Kossmann (1976) 326; Smit (1971).
- ¹⁸ ARA, II, dir. H & N (1905-1942) inv. nr. 5283, advies aan de raad van ministers (28-4-1908).
- ¹⁹ Van Thoor (1998) 32, 59 nt. 17.
- ²⁰ Zie over de particuliere lobby Van Thoor (1998) 31,32. In haar orgaan *De tentoonstellingscourant* vestigde de Vereniging voor Tentoonstellingsbelangen de aandacht op belangrijke buitenlandse exposities, waarvan die van Brussel de eerste was. Dit resulteerde in de vorming van een 'comité van actie' voor de werelddtentoonstelling, onder leiding van J. van den Bosch, de voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst. Voor de behartiging van een Nederlandse kunstafdeling te Brussel trad het comité voor buitenlandse kunsttentoonstellingen in januari 1908 naar buiten. Dit was in 1905 opgericht door de kunstenaarsgenootschappen Pulchri Studio te Den Haag en Arti en Amicitiae te Amsterdam.
- ²¹ Zie over Van Zuylen-Tromp en de Indische afdeling op de vrouwententoonstelling Grever en Waaldijk (1998).
- ²² Uiteindelijk zouden deze personen - met hun ideeën - opgaan in de veertiende subcommissie voor de Nederlandse koloniale afdeling, die in het volgende jaar officieel zou worden ingesteld.
- ²³ ARA II, dir. H & N (1905-1942), inv. nr. 5283, advies aan de raad van ministers (28-4-1908); inv.nr. 5280, onderzoek naar tentoonstellingsorganisatie in het buitenland (1908-1913). Talma was tot dit besluit gekomen door een vergelijkende studie naar de wijzen waarop Nederland en het buitenland zich lieten vertegenwoordigen op vorige werelddtentoonstellingen.
- ²⁴ ARA II, dir. H & N (1905-1942), inv. nr. 5283, advies aan de raad van ministers (28-4-1908); inv.nr. 5280, onderzoek naar tentoonstellingsorganisatie in het buitenland (1908-1913). De geschiedenis had Talma geleerd dat Nederland nooit uitmuntte op de werelddtentoonstellingen. De laatste vertegenwoordiging te Parijs was een gunstige uitzondering, maar daarvoor had de regering dan ook een fors bedrag beschikbaar gesteld, uit Nederlandse én koloniale kas. Naast de geringe geldmiddelen, en het gebrekkige animo van de Nederlandse industriëlen, noemde Talma als de derde oorzaak van het Nederlandse falen op de werelddtentoonstellingen de onvolkomen organisatie.
- ²⁵ Van Thoor (1998) 32. ARA II, dir. H & N (1905-1942), inv.nr. 5281. Nota inzake voorlopige bemoeiingen betreffende de internationale tentoonstelling te Brussel in 1910. Onder de aanwezigen bevonden zich, behalve een aantal (voormalige) regeringsvertegenwoordigers, ook enkele leden van het 'comité van actie', waaronder de voorzitter van de Vereniging voor Tentoonstellingsbelangen J.E. Scholten. Zij vormden hier veertien subcommissies, waarvan het voorzitterschap telkens door een lid van de centrale commissie zou worden bekleed, en die zich zouden ontfemen over de verschillende groepen van de tentoonstellingsclassificatie. J.W. IJzerman, zoals bekend ervaren, werd voorzitter van de (veertiende) bijzondere commissie, voor 'koophandel- koloniën'.
- ²⁶ Vermoedelijk speelde ook mee dat deze architect net een opdracht op zak had voor het ontwerp van de Javasche bank te Batavia, en hij onder andere daarvoor in 1909 naar Nederlands-Indië zou reizen. Wanneer het idee voor een afzonderlijk koloniaal paviljoen precies vorm had gekregen is onduidelijk, maar zeker nádat al vast stond dat Nederland een eigen paviljoen zou krijgen. Architect J.A. Frederiks, de directeur van het museum voor kunstnijverheid, ook aanwezig bij de vergadering van de voorlopige centrale commissie op 17 juli, had de architecten voor deze paviljoens voorgedragen: J.W. Kromhout voor Nederland en Ed. Cuypers voor Nederlands-Indië. Achteraf zou hij zijn keuzen op papier aldus verantwoorden: "Hoewel de heer Kromhout persoonlijk slechts oppervlakkig kennende, had ik de gelegenheid zijn bouwkunst en meer cruciaal zijne uitvoering op decoratief gebied en tentoonstellingsgebouwen van nabij te leren kennen, waarom ik niet heb gearzeld hem bij de heer de M.O voor te dragen, voor het maken van een avant-project voor een eventueel gebouw der Nederlandsche afdeling bij de tentoonstelling. Toen er daarna nog sprake was van het stichten van een afzonderlijk gebouw voor de koloniën, heb

ik in overweging gegeven, de architect Ed. Cuypers, die ik wist, dat een speciale studie van de Oostersche kunst maakte, daarmee te belasten. Beide architecten hebben die opdracht aanvaard met de wetenschap, dat deze een zeer voorlopig karakter droeg". ARA II, dir. H & N (1905-1932), inv.nr. 5286 en 5287, 'Kaarten'; inv.nr. 5281, Nota inzake voorlopige bemoeiingen betreffende de internationale tentoonstelling te Brussel in 1910; inv.nr. 5280, brief van J.A. Frederiks aan W. Roëll (5-2-1909) naar aanleiding van de 'architectenkwestie': in januari 1909 ontstond onder verschillende kunstenaarsgenootschappen ophef omdat voor het Nederlands paviljoen geen prijsvraag werd uitgeschreven. In zijn brief aan Roëll gaf Frederiks nadrukkelijk te kennen dat de opdracht altijd informeel en niet bindend was geweest en dat beide architecten daarvan op de hoogte waren gehouden, maar dat hij om verschillende redenen ook in het algemeen tegen het uitschrijven van een prijsvraag was en bleef.

²⁷ *Het Algemeen Handelsblad* 25-10-1908. ARA II, Dir. H & N, (1905-1942), inv.nr. 5287. Krantenknipsels.

²⁸ *Handelingen Tweede Kamer* (1908) 49, 56.

²⁹ *Handelingen Tweede Kamer* (1908) 58.

³⁰ *Handelingen Tweede Kamer* (1908) 445.

³¹ Voor de opstelling van een nieuw, zuiniger plan had Talma een speciale regeringscommissie benoemd, bestaande uit heren die ook al zitting hadden gehad in de voorlopige centrale commissie of lid waren van het comité van actie: W. Röell (eerste secretaris van het internationaal hof van arbitrage), J.A. Frederiks, D.E.C. Knuttel (rijksbouwmeester), C.F. van de Poll (oud-voorzitter van de maatschappij van Nijverheid) en J.C.F. Everwijn (referendaris bij het departement van landbouw, handel en nijverheid).

³² *Verslag* (1912). Bijlage IIA. Expositie in de grotere gemeenschappelijke hallen had de commissie ook overwogen, maar onwenselijk bevonden, omdat op de gunstig gelegen ruimtes al opties waren genomen door de regeringen van Engeland, Frankrijk en Italië. Bij eventuele vertegenwoordiging van Nederland en koloniën in de hallen, waarvoor de commissie een aparte begroting bijvoegde, kwam zij op een totaalbedrag van f. 347.750, f. 42.250,- minder dan bij vertegenwoordiging in een eigen paviljoen. (Voor de Nederlandse deelname f. 236.750,- en voor de koloniën f. 111.000,-). Zie ook *Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid* (1909) 25-28.

³³ Het tentoonstellingsdossier van het ministerie van Landbouw en Nijverheid bewaart een tekening van Cuypers, waarop alleen de lokaties van de tegenover elkaar gelegen paviljoens zijn aangegeven. Het koloniaal paviljoen is tevens te zien op de plattegrond die als bijlage II is toegevoegd aan het advies voor het goedkopere plan voor de Nederlandse deelname te Brussel. Daarop is met zwarte inkt gemarkeerd "vervallen". Therèse Thoor (1998) suggereert dat Cuypers zich heeft willen laten inspireren door de Nederlandse koloniale paviljoens van 1900, vanwege de bouwtekeningen daarvan in dit dossier. Van Thoor (1998) 59, noot 23. ARA II, dir. H & N, inv.nr. 5286 en 5287, 'Kaarten'.

³⁴ *Het Huis. Oud en Nieuw* (1913), plaat XLI.

³⁵ Deze combinatie van een klassiek westerse bouwstijl, en de toepassing van Hindoe-Javaanse ornamentiek, in feite in Nederland bedacht, zou het keurmerk worden van de ontwerpen voor koloniale (bank)gebouwen van het architectenbureau Cuypers & Hulswit, dat in 1909 gesticht werd, tijdens Cuypers reis in Nederlands-Indië. In de zoektocht naar een eigen Indische stijl die de architectenwereld in Nederlands-Indië bezig hield in de jaren twintig, werd deze vorm onbevredigend gevonden. Zie over de koloniale gebouwen van Cuypers Akihary (1988) 35-37; 100-102. Over de zoektocht in het koloniale bouwen in de jaren twintig zie ook hoofdstuk 6, paragraaf 3.

³⁶ Van Deventer (1911) 12.

³⁷ In Nederland zetelden, naast Van Deventer, onder meer J.H. Abendanon (voormalig chef van het departement van onderwijs, eredienst en nijverheid in Nederlands-Indië), J.H. Boeke (hoogleraar economie aan de indologische faculteit te Leiden) en mevrouw N. van Zuylen Tromp (voorzitster van de vereniging Boeatan). In Nederlands-Indië gaf de theosoof D. van Hinloopen-Labberton, leraar aan de afdeling B van het gymnasium Willem III, ethische kleur aan de tentoonstellingsorganisatie. (Hij zou voor de tentoonstelling een synthetisch werk over Nederlands-Indië opstellen, waarvan van Deventer in *De Gids* afstand zou nemen, omdat hij van mening was dat Van Hinloopen-Labbertons zweverig schreef over de waarde van het animisme. Van Hinloopen Labberton (1910). *Gidsbespreking* van Van Deventer overgenomen in Stokvis en Colenbrander (1916) dl III, 298-303.)

³⁸ ANRI, Algemeene Secretarie, Mgs. 17 februari 1909, no. 117 fol 491 f.

³⁹ Djajadiningrat (1936). Eerst aan de Europese lager school (dan nog in het geniep als de indo Willem van Bantam) en vervolgens aan de HBS te Batavia. Zijn westerse opleiding zou verlengd worden met een reis in Europa, als zijn vader, die in 1894 tot regent van Serang was benoemd, niet was overleden. De vader van Djajadiningrat was Raden Bagoes Djajawinatawa, die als zoon van de regent van Pandeglang, en als magang bij de assistent -resident van Pandeglang, via verschillende rangen van het binnenlands bestuur was opgeklimmen tot regent van Serang (1894) (residentie Bantam, Oost-Java). Zijn zoon Achmad kreeg aanvankelijk een Javaans-islamitische opvoeding en scholing. Op familiegezag moest hij deze onderbreken ten behoeve van westers onderwijs.

⁴⁰ Djajadiningrat (1939) en (1936), 217-224, 244, 245, 262, 267-299. Djajadiningrat merkte op hoe op Bali, "de jongste expeditie" nog niet geheel vergeten was.

⁴¹ Schroeder-Gudehus & Rasmussen (1992) 163-168. Findling & Pelle (1990) 209.

⁴² Voluit zag de classificatie er als volgt uit: Groep I. Opvoeding en onderwijs; Groep II. Kunstwerken Groep III. Toestellen en processen voor de letteren, de wetenschappen en de kunsten; Groep IV. Materieel en processen voor de werktuigkunde; Groep V. Elektriciteit; Groep VI. Burgerlijke genie; vervoermiddelen; Groep VII.

Landbouw; Groep VIII. Tuinbouw en boomkwekerij; Groep IX. Bossen, Jacht, visserij, plukken en inzamelen van vruchten; Groep X. Voedingsmiddelen; Groep XI. Mijnen, metaalnijverheid; Groep XII. Versiering en meubelen voor openbare gebouwen en woningen;

Groep XIII. Garen, weefsels, kleederen; Groep XIV. Chemische nijverheid; Groep XV. Verschillende bedrijven;

Groep XVI. Maatschappelijke huishoudkunde; Groep XVII. Gezondheidsleer; Weldadigheid

Groep XVIII. Praktisch onderwijs, oeconomische instellingen en handenarbeid voor de vrouw; Groep XIX. klasse 116. Koophandel/ Koloniën. Hiervoor werd exact dezelfde onderverdeling werd; gehanteerd als in 1900 (klasse 117: wijzen van kolonisatie; klasse 118: koloniaal materiaal; klasse 119: bijzondere voortbrengselen, bestemd voor uitvoer).

⁴³ *De Opmerker* 10-9-1910.

⁴⁴ Wynants (1997) 165,166. Een (niet nader aangeduide) sportwedstrijd Frankrijk-België trok op één dag 60.000 bezoekers. Over de in deze alinea gegeven cijfers verschillen de eigentijdse verslagen eveneens. Zo nam België volgens de *Ingenieur* (1910) 505, zeven in plaats van vijf ha voor zijn rekening (zonder de kunsttentoonstelling en Tervuren).

⁴⁵ Over dit aantal verschilden de meningen. Volgens het *Verslag* (1912) en de *Ingenieur* (1910) 505 waren dit er 19; Volgens *De Opmerker* (21-5-1910) 21. Laatste noemde behalve Duitsland, Nederland, Brazilië, Canada, China, Denemarken, Dominicaanse republiek, Spanje, Frankrijk, Monaco, Engeland (met Ierland), Guatemala, Luxemburg, Nicaragua, Peru, Perzië, Turkije en Uruguay (dus 18 in totaal), ook nog Honduras, Italië en Zwitserland. Volgens het *Verslag* (1912) had een particuliere vertegenwoordiging. Honduras komt in het verslag niet voor en Italië heeft wel een eigen paviljoen.

⁴⁶ R.P.J. Tutein Nolthenius in *Bouwkundig Weekblad* (1910) 518, 519.

⁴⁷ *De Opmerker* (1910) 258-261: "Wij hadden hier toch liever iets gezien dat typisch Spaans was. Spanje heeft ook een gouden eeuw gekend en heeft toch ook zijn eigen tradities. [...] Heeft men evenals de Nederlandsche commissie het modern voelen verboden?"

⁴⁸ Vergelijk Tenorio-Trillo (1996) over de vertegenwoordiging van Mexico op de wereldtentoonstellingen. De plaatselijke elite die deze organiseerde richtte zich ook op de stijl van Frankrijk.

⁴⁹ De journalist van *De Opmerker*, 10-9-1910, had zo zijn twijfels over "de identiteit van het ras".

⁵⁰ *De Opmerker*, 10-9-1910.

⁵¹ Opvallend was ook de gefronste (of trotse) overtuiging, waarmee sommige Nederlandse verslaggevers de verschillende presentaties relateerden aan de kwaliteiten van het andere of eigen ras, of de natie. Een redacteur van het *Bouwkundig Weekblad*, schrijvend over de Duitse afdeling, associeerde Nederland bijvoorbeeld achteloos met het Duitse ras, of de Duitse volksaard. "[...] hier is niet een bepaalde nationale stijlperiode gevolgd en toch heeft het ensemble iets van het krachtige, moderne genre der Duitse architectuur, rustig van detail, maar imposant van hoofdvorm, van een vaak fijn gevoelde contour. De architectuur van het ensemble heeft iets landelijks, iets rurals rustig en in hoge mate gemoedelijk en rustig. [...] men is er thuis en voelt er in alles iets van den fijn beschaafden geest, welke hier en architectuur en decoratie beheerst." Met niet veel minder bewondering voor de Franse afdeling concludeerde hij elders dat Nederlanders toch meer gemeen hadden met de Duitsers dan met de Fransen. "Wij Hollanders kunnen hun niet gemakkelijk volgen en begrijpen hen niet altijd, omdat wij anders zijn aangelegd. Meer tot ons milieu behoort het werk der Duitsers en het is daar dat wij ons beter begrijpen, daardoor meer leeren en hooger genieten, want het is van ons ras." *Bouwkundig Weekblad*, 16-7-1910.

⁵² *De Opmerker*, 10-9-1910.

⁵³ Onder meer Stork & co. uit Hengelo met een installatie van een suikerrietmoleninstallatie en de gebr. Figée uit Haarlem met hefwerktuigen, een heimachine en bewegingswerktuigen.

⁵⁴ De decoratie van het huis was vervaardigd door drie verschillende architecten: Cuypers had zich over de koloniale afdeling ontfermd, H.J.M. Walenkamp over de afdeling kunstnijverheid en Kromhout nam het overige voor zijn rekening. Kromhout had gekozen voor "mat violette tinten, doorsprankeld met geel en grijs", die Walenkamp naar zijn idee passend had laten overvloeien in diens eigen kleuren.

⁵⁵ Vergelijk *De Opmerker* (1910) 258-261: "Dat rood werkt nadeelig op het effect van de hier in de grootste verscheidenheid tentoongestelde Indische weefsels en batiks, met hun diepe, maar zoo innig fijn gevoelde tinten." Het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* (geciteerd in het *Koloniaal weekblad*, 25-8-1910) noemde de kleur: "te rood, te Chinees", tegenover het neutrale "donkerrood met verguld" van Van Deventer in het officiële verslag en het commentaar van Noto Soeroto (1910) 323, 324: "Het geheel in een roodbruine toon gehouden zou, ware het eens in een looverachtige omgeving geplaatst, een overweldigende indruk teweeg gebracht hebben, die als herinneringen aan Java opwekte"

⁵⁶ Rijksmuseum, Amsterdam, Fotoarchief, inv.nr. NG 1974-1. Dit paneel was in zoverre origineel, dat het koloniale bestuur, als vooruitstrevend weldoener, hierop ontbreekt. Het lijkt zich vooral te richten op de exotische eenvoud en puurheid als het te waarderen eigene van de inheemse bevolking: in het midden troont een Hindoe-Javaanse godheid, aan de bovenrand omzoomd door weelderige, exotische natuurproducten. Aan weerszijden krijgt deze offerandes van een aantal inheemse inwoners van Nederlands-Indië, met ontblote borsten, zowel mannen als vrouwen. Sommigen van hen zijn afgebeeld in hun (dagelijkse) bezigheid, de landbouw, enkelen maken muziek. Aan de onderzijde van dit schilderij geven van links naar rechts de woorden Borneo en Molukken, Java (in het midden onder de godheid) en Celebes, Sumatra, op selectieve wijze de uitgestrektheid van de Indische archipel aan. Bali ontbrak.

- ⁵⁷ Zoals hieronder zal blijken paste de Nederlandse organisatie er bewust voor om op dit gebied te veel te laten zien.
- ⁵⁸ Catalogus (1910).
- ⁵⁹ Samen met de heren W.P. van Stockum, H. Smissaert en O. van Tricht, respectievelijk leden van de bijzondere commissies voor groep II, XII en XV.
- ⁶⁰ Het officiële verslag telde ongeveer 800 titels in België, 100 in Nederlands-Indië, 50 in de Verenigde Staten, 40 in Zuid-Afrika, en 20 in West-Indië.
- ⁶¹ *Verslag* (1912) 278-280. Zie voor uitvoerige details over het ANV-paviljoen *Neerlandia* (1910).
- ⁶² *Overzicht* (1911) 48.
- ⁶³ De tentoonstelling van Suriname had geleden onder de slechte economische situatie ter plaatse, zodat er van particuliere zijde weinig steun was gekomen. De organisatie was er met behulp van de regeringssubsidie toch in geslaagd het bekende beschavingsverhaal te vertellen (foto's van de nieuw aangelegde spoorweg, naast modellen van inheemse schepen, het zendingswerk der hernhutters, de katholieke missie en het onderwijs) verder koloniaal drukwerk, gegevens over de goudindustrie (weergegeven door een grote kolom in het midden van de expositie) en statistieken van de uit- en invoer en de scheepvaartbeweging. Daarnaast gaf ze een overzicht van de lokale verhandelbare grondstoffen. De zes eilanden van Curaçao hadden, opnieuw vooral weer met behulp van de regeringssubsidie, ieder voor hun eigen inzending gezorgd, die vooral bestond uit lokale nijverheidsproducten en grondstoffen. Naar aanleiding van de grote verzameling handwerkproducten uit Curaçao, beklagde de verslaggever (Havelaar) zich dat er geen geld was geweest om enige hoedenvlechters naar de tentoonstelling over te halen, om hen "beter vertrouwd te maken met de eischen der europeesche markt" (*Verslag* (1912)55).
- ⁶⁴ De vereniging Widya poestaka te Buitenzorg, opgericht bij gouvernementsbesluit van 7 augustus 1909, richtte zich op het "verzamelen en toegankelijk maken van geschriften en verdere gegevens betrekking hebbende op alle mystieke of gnostieke tradities, welke in den Indischen archipel in de loop der tijden tot uitdrukking zijn gekomen."
- ⁶⁵ *Overzicht* (1911) 35, 36. Ten opzichte van 1900 was de vertoning van liefdadigheid toegenomen. Zorg voor melaatsen was in 1900 door ruimtegebrek achterwege gebleven, tot verdriet van enkele ethische bezoekers.
- ⁶⁶ De "prinses Juliana", "Sindoro" en "Rumphius".
- ⁶⁷ Catalogus (1910).
- ⁶⁸ Van mevrouw van Leyen uit Bandoeng.
- ⁶⁹ *Verslag* (1912) 243. De verandering in het werkschema was dus niet gericht op de belangen van de nijveren, maar op die van het publiek, en de doelstellingen van de organisatie (lering).
- ⁷⁰ Van't Veer (1969; 1980) 248,249, 283-292; Bossenbroek (1996) 43-46.
- ⁷¹ *Handelingen Tweede Kamer* (1908).
- ⁷² *Verslag* (1912) 232.
- ⁷³ De correspondentie tussen het ministerie van Landbouw, Handel en Nijverheid en dat van Koloniën (eind november/begin december 1908) duidde er ook al op dat de regering hoofdzakelijk een financieel argument had voor de beoogde plaatsvermindering van de etnografie in het geheel van de Nederlandse koloniale afdeling. ARA II, dir. H & N (1905-1932), inv.nr. 5281. Min. van Landbouw en Nijverheid aan min. van Koloniën, 27-11-1908; min. van Koloniën aan min. van Landbouw en Nijverheid, 1-12-1908; inv. nr. 5287: 'Beschouwingen over de kosten van deelneming te Brussel in één gebouw voor Nederland en koloniën', (nota gebruikt bij de bespreking in de kamer op 13 november 1908).
- ⁷⁴ ARA II, dir. H & N (1905-1932), inv.nr. 5280. Notulen van de vergadering der subcommissie voor Oost-Indië gehouden op dinsdag 15 juni 1909 te Den Haag.
- ⁷⁵ ARA II, Dir. H & N (1905-1932), inv.nr. 5280, Schrijven Indische commissie aan de bijzondere commissie voor de koloniën voor de wereldtentoonstelling te Brussel, 21-7-1909. ANRI, Algemeene secretarie, Mgs 5 augustus 1909, no 2021 fol. 491P.
- ⁷⁶ De "geestelijke" kant van de tentoonstelling kwam in handen van M. van Geuns (hoofddirecteur van het *Soerabaijash handelsblad*), Abendanon en J.J. Staal (oud kolonel der genie van het Indische leger). Zij zouden zich respectievelijk buigen over de aanschouwelijke voorstelling van 'de Indische dagbladpers' en 'de boekhandel' (Van Geuns), 'onderwijs, wetenschap, protestantse zending en gezondheidszorg' (Abendanon) en 'wetenschappelijke exploratie' (Staal). Daarnaast zou C.W.H. Baard, conservator van het stedelijk museum te Amsterdam, zorgen voor het kunstzinnig en etnografisch materiaal dat sinds de wereldtentoonstelling van 1900 lag opgeslagen in zijn museum. Mevrouw van Zuylén-Tromp zou - tussen het geestelijke (kunst) en het materiële (nijverheid) in - 'de inlandse (kunst)nijverheid' op zich nemen, waarvoor zij de hulp had gevraagd van haar stadgenoot J.R. Couperus, oud-resident van Jogjakarta (en broer van de schrijver). De overkoepelende sectie 'bestuursinrichting' was toegekend aan C.J. Hasselman, oud-inspecteur der landrente en persoonlijke diensten. De economische kant van de tentoonstelling kwam in beheer van A.E.J. Bruinsma (oud-inspecteur van het boswezen: sectie 'boswezen'), en de al genoemde heer Gerlings (directeur der Semarang Joana, Oost-Java, Serajoedel- en Semarang-Cheribon maatschappijen: sectie 'spoor- en tramwegen'). Een vertegenwoordiger van de stoomvaartmaatschappij Nederland, ontfermde zich over de sectie 'stoomvaart en tourisme'. ARA II, dir. H & N (1905-1932) inv.nr. 5280. Notulen van de vergadering der subcommissie voor Oost-Indië gehouden op dinsdag 15 juni 1909 te Den Haag.

- ⁷⁷ Voor de suikerindustrie hadden J.W. Ramaer en J.A.C. Sleyster hun ideeën op papier gezet, respectievelijk vertegenwoordiger van het algemeen syndicaat van suikerfabrikanten in Nederlands-Indië en directeur van de cultuurmaatschappij Olongan.
- ⁷⁸ ARA II, dir. H & N (1905-1932), inv.nr. 5280. Notulen van de vergadering der subcommissie voor Oost-Indië gehouden op dinsdag 15 juni 1909 te Den Haag.
- ⁷⁹ Zie de kamerdebatten gevoerd in 1911 en 1912 over de Indische begroting van 1912 en 1913, waar Van Deventer, nu als eerste kamerlid aan deelnam. Hij verzette zich onder meer tegen het regeringsbesluit om het aantal 2de klasse scholen te verlagen van 1000 naar 750, en vooral tegen het loslaten van het idee dat dit de volksschool der toekomst zou zijn. Stokvis & Colenbrander (1916), deel I: 381, 382; deel III: 326-336. Zie ook Groeneboer (1993) 283, over geringe verspreiding van Nederlandstalig onderwijs: in 1900 naar schatting 0.012 % van de inheemse bevolking Nederlands geschoold, in 1920 0.12 %.
- ⁸⁰ De reis van Cuypers (vanaf mei 1909) was gepland vanwege zijn opdracht voor een ontwerp van het hoofdkantoor van de Javasche bank in Jakarta. Cuypers zou in 1909 te Jakarta ook het architectenbureau Ed. Cuypers & Hulswit oprichten, en gedurende zijn rondreis over Java, Bali en Lombok - in wezen een promotiecampagne voor zijn bouwplannen - vele nieuwe opdrachten binnenhalen. Akihary (1988) 118.
- ⁸¹ ANRI, Algemeene Secretarie, Ag. 20-10-1909, no. 2738. Indische commissie (ondertekend door Hinloopen Labberton en Vissering) aan het Indische gouvernement, 24-9-1909.
- ⁸² ANRI, Algemeene Secretarie, Ag. 20-10-1909, no. 2738. Indische commissie (ondertekend door Hinloopen Labberton en Vissering) aan het Indische gouvernement, 24-9-1909.
- ⁸³ ANRI, Algemeene Secretarie, Ag. 20-10-1909, no. 2738. Advies van de Raad van Indië, 16-10-1909; Brief van de Algemeene secretaris, 8-10-1909.
- ⁸⁴ ARA II, archief van de commissie van de Internationale tentoonstelling te Brussel, inv.nr. 1. Klapper op de correspondentie van de subcommissies; ARA II, dir. H & N, inv.nr. 5280. GG aan MvK, 5-8-1909, Min. van koloniën aan commissaris-generaal, 15-9-1909.
- ⁸⁵ Overigens ben ik van mening dat de term 'inlands' hier nog het meest op zijn plaats was geweest, als term van de tijd. En juist omdat zij uit gebruik is geraakt hoeft zij nu voor geen enkel misverstand te zorgen. Dat deze term tegenwoordig politiek incorrect (want koloniaal) wordt bevonden is begrijpelijk, maar gezien de betekenis van de term overdreven, en eigenlijk onterecht.
- ⁸⁶ Zie hierover Van Rheeden (1988).
- ⁸⁷ Vergelijk Cohn (1996) 93, 96.
- ⁸⁸ Zie over Swadeshi in Nederlands-Indië Van Miert (1995) 210, 283; Over de *Swadeshi*-beweging in Brits-India Bayly (1986); Mitter (1994) 234-339; over het Britse koloniale kunstnijverheidsbeleid Thakurta (1992); Mitter (1993); Osterhuis (1999).
- ⁸⁹ C.Th. van Deventer *Overzicht van den economischen toestand der Inlandsche bevolking van Java en Madoera* (1904).
- ⁹⁰ Pleyte (1907) 10. De *Pasar Gambir* was daarvoor een jaarlijks terugkerende openbare feestelijkheid ter gelegenheid van de verjaardag van koningin Wilhelmina. Pleyte zou zich in zijn officiële onderzoek naar de inheemse nijverheid verzetten tegen het gebruik van de term "nijvere". Dit begrip zou volgens hem de werkelijkheid van de analfabete *toekang* "vermooiden". "Trots het feit, dat het Nederlandsch ter aanduiding van den ambachtsman over meerdere synoniemen als werkmán, handwerksman, arbeider, gezelschap e.a. beschikt, die voor iedereen verstaanbaar maken wat er bedoeld wordt, werd een nieuw woord gesmeed, niet omdat daaraan behoefte bestond, doch om de werkelijkheid te vermooiden. Daartoe werden én taaleigen én waarheid verkracht, want nijvere wordt ons opgedrongen in de dubbele betekenis van inlandsche industrieën scil. Ambachtslieden met de bijbedoeling hen tevens als naastige werkers te kenschetsen. Zulks is te meer berispelijk, omdat het objectieve beoordeelaars, die de Nederlandsch Indische eigen industrie en haar beoefenaars niet uit eigen aanschouwing kennen, misleidt." Pleyte (1911) 16, 17.
- ⁹¹ Aanteekeningen van dr. C. Snouck Hurgronje op de ministeriële dépêche van 15 sept. 1905, geciteerd in Van der Wal (1963) 49-52, aldaar 59,50.
- ⁹² Zie over het koloniale onderwijs in Nederlands-Indië: Groeneboer (1993); Lelyveld (1992); Brugmans (1938) en (1961); Van der Wal (1963). Over ambachtelijk onderwijs (en de huisvlijtschool in Ngawi): Oetoyo (1902); 'Onderwijs' (1919); Lelyveld (1992) 87, 88 en Van der Wal (1963). Over kunstnijverheidsonderwijs in Nederlands-Indië Van Rheeden (1988) 196-205; Spanjaard (1998) 83-88.
- ⁹³ Hierover is niet veel meer bekend dan dat haar catalogus 772 nummers opsomde, waaronder "eene vrij groote verscheidenheid van Indische natuurvoortbrengselen en voorwerpen van Indische volksvlij", zie Tentoonstellingen (1921)
- ⁹⁴ Anderson (1991; 1983). Het verband met de grote Europese tentoonstellingen, dat hun moderne karakter benadrukte, werd met name genoemd tijdens de opening van de 'Tentoonstelling van grondstoffen en nijverheidsvoortbrengselen uit den Indischen archipel tot bevordering van landbouw en nijverheid in Indië dienstig' van 1865.
- ⁹⁵ Dit betrof de 'tentoonstelling van nationale nijverheid van Nederland en zijne overzeesche bezittingen', de eerste van een drietal grotere nationale nijverheidstentoonstellingen die in Arnhem gehouden zijn in 1852, 1868 en 1879. De tentoonstelling van 1879 had net als die van 1852 ruimte gereserveerd voor de nijverheid uit Nederlands-Indië,

nu onder de titel 'koloniale nijverheid'. Eliëns (1990) beziet deze twee tentoonstellingen louter als spiegel van de Nederlandse kunstnijverheid.

⁹⁶ De omschrijving van de voorwerpen was daarbij erg beknopt, hoewel per regio sterk verschillend. In de afdelingen Tegal en Jogjakarta werden bijvoorbeeld ook de inzenders genoemd, waaronder vele "radens". *Katalogus* (1853); *Verslag* (1867).

⁹⁷ 'Tentoonstellingen' (1921); Voor het speciale tentoonstellingsorgaan schreef de bekende journalist P.A. Daum over 'het batikken'.

⁹⁸ Abell (1887/1888); Kemp (ca. 1888); Baak (1892); Daum (1893).

⁹⁹ Zie hoofdstuk 2 van deze studie, paragrafen 6.1. & 6.2. De Kruijff (1883); Van Eeden (1883).

¹⁰⁰ Serrurier (1880); (1882); (1887); (1891). Juist "onaanzienlijke voorwerpen van dagelijksch gebruik" waren van waarde voor het etnografisch museum, aldus Serrurier in één van zijn eerste *Wenken voor de verzamelaar*, en dan vooral die van de armere klassen, omdat die "het plaatselijk of raskarakter" duidelijker toonden dan die van de rijkere, en "omdat de Europeesche invloeden zich het eerst in de woningen der meer gegoeden doen gevoelen". Zie ook hoofdstuk 2 van deze studie, paragraaf 6.1., eerste deel.

¹⁰¹ 'Verslag wegens het museum van kunstnijverheid' in *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid* (1885) 183-202, aldaar 187.

¹⁰² Van der Kemp (ca. 1888); Wijnmalen (ca. 1889).

¹⁰³ Serrurier (1886); Van Eeden (1887).

¹⁰⁴ Serrurier (1883b) 6, 7. Serrurier (1887) 575.

¹⁰⁵ Zie voor achtergronden en betekenis van deze tentoonstelling in het algemeen, en de koloniale afdelingen aldaar Grever en Waaldijk (1998).

¹⁰⁶ Grever en Waaldijk (1998) 183.

¹⁰⁷ De vereniging 'Oost en West', met bijbehorend orgaan *Het koloniaal weekblad* stelde zich het ethische doel: "Het verspreiden van populaire kennis omtrent onze Indiën onder gansch het volk en het bevorderen der welvaart in die gewesten, om zodoende en ook door het verleen van onderlinge hulp, warme belangstelling en liefde te kweken tusschen Nederland hier en ginds". De ambities van Boeatan waren beperkter: het opwekken van de belangstelling voor de inheemse kunst(nijverheid) door het organiseren van tijdelijke en permanente exposities. Nieuwenhuys (1972).

¹⁰⁸ Loeber (1918). Zie over Loeber als onderzoeker van Indisch ornament Groot (1999).

¹⁰⁹ Rouffaer & Juynbol (1899; 1914).

¹¹⁰ Rouffaer (1901a) en (1901b). In de *Nederlandsche Spectator* van 17-8-1901 had Rouffaer bovendien hoogleraar Wilken verweten dat hij in zijn *Handleiding voor de vergelijkende volkenkunde van Nederlands-Indië* geen aandacht had gegeven aan de kunst.

¹¹¹ Hein had in Wenen een werk gepubliceerd over 'Die bildende kunste bei den Dayaks auf Borneo'.

¹¹² Rouffaer (1901b) 1201.

¹¹³ Loeber (1918); Loeber (1903-1916). Het plan voor een vijfjarige studiereis door Nederlands-Indië ging niet door, ondanks de steun van het Koninklijk instituut te 's Gravenhage, het KNAG en het ministerie van Koloniën. Volgens Loeber kreeg het tegenwerking van Batavia.

¹¹⁴ De discussie over het Hollands paviljoen, hoofdzakelijk gevoerd door kunstenaars en architecten, maar weergegeven in nationale dagbladen en vaktijdschriften, draaide om de vraag of Nederland hiermee naar voren kwam als "uitgedoofde natie", of dat Nederland juist door zijn herkenbaarheid zoveel aandacht (publiek) trok. Zie daarover Van Thoor (1998) en Jager (1992). Een weergave van de discussie is onder meer te vinden in *De Opmerker*, 24-9-1910.

¹¹⁵ In het voorbijgaan zag hij, opmerkelijk genoeg, "alleen nog wat grijnzende jodenbeelden, mooie photographische opnamen, en dan nog wat statistieken[...]" *NRC*, 17-5-1910; 18-5-1910.

¹¹⁶ Geciteerd in *Koloniaal weekblad*, 25-8-1910; Vergelijk J.H. François (1910) over de afdeling inlandse kunstnijverheid. "Jammer, dat de ruimte nog te beperkt bleek. Er zijn nu inzendingen, die geheel niet tot hun recht komen, zooals b.v. de bijzondere expositie van controleur Jasper; ik zou daar graag een heele lege loge apart mee hebben georneerd, maar de plaats er toe ontbreekt"; of de *Opmerker* (1910) 258-261: "Er is verbazend veel uitgesteld, maar alles veel te dicht op elkander, zoodat men het bosch niet ziet vanwege de boomen en allermint een totaalindruk van de beteekenis onzer koloniën meeneemt [...].terloops moet de aandacht ergens op vallen, wil men er een indruk van medenemen". Ter illustratie wees de verslaggever op de vele foto's van Hindoe-Javaanse bouwkunst, "genoeg om een vrij volledig overzicht te krijgen van de beteekenis dier monumenten, maar dat overzicht verkrijgt men niet, omdat zij overal verspreid hangen, meer bij wijze van decoratie, dan wel enigszins systematisch gegroepeerd".

¹¹⁷ Geciteerd in *Koloniaal weekblad*, respectievelijk 10-3-1910 en 25-8-1910.

¹¹⁸ *Verslag* (1912) 243. Vergelijk Van Deventer (1911b) 27: "Het bezoek dat aan de tentoonstelling gebracht werd, overtrof alle verwachtingen; vooral in de middaguren heb ik, zoolang als de Inlanders er waren het er nooit anders dan stampvol gezien, en ook de leeszaal trok veel belangstellende bezoekers. De groote massa van hen die het paviljoen ingingen keek echter alleen naar de Inlanders en hun werk. Toch waren er ook velen, die van andere onderdeelen onzer tentoonstelling met aandacht kennis namen, en die, indien zij daarvan meer wilden weten dan de catalogus te lezen gaf, zich konden wenden tot het ambtelijk bureau voor Handelsinlichtingen, waarbij Indië vertegenwoordigd was door den heer J.H. François".

¹¹⁹ Aanvankelijk vertoonden de ambachtslieden hun kunsten van tien tot twaalf in de ochtend, en van twee tot half zes in de middag. Met het oog op de grote publiekstoeloop in de namiddaguren, achtte de Nederlandse organisatie het echter beter om hen, na gebruik van een hoofdmaaltijd, van 12 tot half 6 onafgebroken op het terrein te laten werken. Hierbij hield zij rekening met twee soorten toeschouwers: "het groote publiek" dat in de drukke middaguren zijn belangstelling voldoende kon bevredigen, en de "ernstige bezoekers" aan wie "de rustige morgenuren een welkome gelegenheid boden tot het meer aandachtig bestudeeren der koloniale inzendingen". *Overzicht* (1911) 25.

¹²⁰ Het is verleidelijk om hierin vrees voor wederzijdse besmetting te zien. Een groot verschil met de show van 1889 was echter dat deze Indonesiërs juist uitgenodigd waren hun ogen open te houden voor westerse vormen van cultuur en bedrijfsorganisatie, zoals blijkt uit de commentaren van Jasper (1910) en Van Deventer (aan D. van Blom in Stokvis en Colenbrander (1916) Deel I, 367,368.

¹²¹ J.H. François van het bureau voor Handelsinlichtingen registreerde 79 gespecificeerde schriftelijke vragen. François vatte zijn taak serieus op. Aard en aantal van de verzoeken om inlichtingen hield hij nauwgezet bij. Vragen over toeristenverkeer deed hij mondeling af; vragen over andere zaken, 79 in totaal, kregen schriftelijke behandeling. Deze betroffen hoofdzakelijk de verschillende soorten grondstoffen en handelsproducten van Nederlands-Indië, maar ook het gevangeniswezen (éénmaal) en, mogelijk ook met handelsmotieven, zonneschermen (éénmaal). *Overzicht* (1911) 61, 62.

¹²² Van Deventer (1910) 294-296.

¹²³ François (1910).

¹²⁴ Als enige Indonesiër kreeg Noto Soeroto een hoofdstuk in het standaardwerk van Rob Nieuwenhuis' *Oost-Indische spiegel* (1972) 365-368, dat de ondertitel draagt: 'wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der compagnie tot op heden'. Zie over Noto Soeroto Poeze (1986); over zijn politieke ideeën in het bijzonder Djajadiningrat-Nieuwenhuis (1993).

¹²⁵ Van Deventer (1910) 304. De tentoonstelling als commentaar op de werkelijkheid: Van Deventer illustreerde zijn ideeën met een voorbeeld uit de koloniale afdeling te Brussel. Na de uitverkoop van één der gewilde kunstnijverheidsproducten op de Brusselse tentoonstelling (gevlochten gebruiksvoorwerpen uit Singaparna), bleek de op verzoek aangevoerde tweede lading van inferieure kwaliteit en onverkooptbaar.

¹²⁶ *Het Huis. Oud en Nieuw* (1910) 353. Vergelijk Mitter (1994) 30, over het (aanvankelijke) onderscheid tussen het Indiase proces van kunstvervaardiging (conceptueel) en het westerse (op waarneming gebaseerd).

¹²⁷ *Het Huis. Oud en Nieuw* (1910) 352-354.

¹²⁸ *Het Vaderland* 5-11-1910, overgenomen door *Bouwkundig weekblad* (1910) 563, 564.

¹²⁹ *Koloniaal Weekblad*, 6-5-1910. Dit naar aanleiding van het nieuws dat een comité was opgericht, als uitvloeisel van de Nederlands-Indische commissie voor de Brusselse tentoonstelling, met het doel een vereniging te stichten ter bevordering van de Indische kunstnijverheid. Het gaat hier om het plan-Cuyppers.

¹³⁰ Het NRC lichtte dit uitvoerig toe: de Indische sierkunst muntte uit in speciale vormen, die in Europa niet per se geliefd waren. Vlechtwerk en bamboesnijwerk zouden in het geheel niet tot kunst gerekend worden. Met weefsels en batikwerk was het iets beter gesteld, maar deze bleven toch object van liefhebbers. Houtsnijwerk en koper stegen in waarde, en verdienden daarom technische verbetering.

¹³¹ NRC 16 en 17-12-1910, overgenomen in *Koloniaal Weekblad*, 22-12-1910. Jasper & Pirngadie (1912-1930); Pleyte (1911). De uithaal naar Cuyppers reisje (of de zichtbare anti-Cuyppers houding in het algemeen) staat ook in verband met de promotiecampagne die Cuyppers, als rechtgeaarde kunstenaar-ondernemer, tijdens zijn Nederlands-Indische reis voor zijn bouwkundige plannen hield door middel van lezingen en tentoonstellingen. Hij zou daardoor veel opdrachten binnen hebben gehaald, ten koste van de toen nog kleine architectenkring in Nederlands-Indië. Met name P.A.J. Moojen wond zich hierover op Zie daarover Akihary (1988) 35.

¹³² *Koloniaal Weekblad*, 1-9-1910. Als lid van de Indische tentoonstellingscommissie voor de wereldtentoonstelling te Brussel vertoefde Van Hinloopen Labberton vanaf februari 1910 in Nederland en België, om de belangen der Indische inzenders in Europa te vertegenwoordigen.

¹³³ Zie over het Javaanse nationalisme en Javaanse emancipatiebewegingen in deze periode Van Miert (1995); Larson (1987); Shiraishi (1990). De achtergronden en betekenis hiervan zullen in de laatste twee hoofdstukken van deze studie uitvoeriger aan de orde komen.

¹³⁴ Noto Soeroto (1910) 297, 298. Genoemde vorsten hadden beiden inzendingen op de Brusselse tentoonstelling. Sosrodiningrat stichtte in 1890 het *Radio-pustaka*-museum. Zie daarover Hoofdstuk 7. 'Abele spelen'

¹³⁵ *Het Vaderland* november 1910, overgenomen in *Het Bouwkundig weekblad* (1910) 623, 624.

¹³⁶ Rouffaer (1904).

¹³⁷ Voor de bedreven mannen achtte Djajadiningrat een salaris van minsten f. 30,- voldoende, terwijl een vrouw kon volstaan met f. 10,- per maand.

¹³⁸ Djajadiningrat (1910).

¹³⁹ Van Deventer (1911b) 31-34.

¹⁴⁰ Zie de interviews met Van Heutsz en Jasper over het tentoonstellingsplan in het *Algemeen Handelsblad*, overgenomen in het *Koloniaal Weekblad*, respectievelijk 17-11-1910 en 8-12-1910.

¹⁴¹ NRC, overgenomen in *Koloniaal Weekblad*, 15-12-1910.

¹⁴² Over Swadeshi in Nederlands-Indië Van Miert (1995) 210, 283; Over de *Swadeshi*-beweging in Brits-India Bayly (1986); Mitter (1993) 234-339.

¹⁴³ Anderson (1991; 1983); Pemberton (1994).

HOOFDSTUK 6

¹ *Nieuwsblad van het Noorden* (31-7-1931) (Dit na sombere zinnen over het vergoten bloed in het verleden en het werk der gekleurde soldatentropen in dienst van het waanzinnig geworden Europa der twintigste eeuw).

² Gouda (1995) 211.

³ Zie over het regeringsbeleid ten aanzien van koloniale propaganda in binnen- en buitenland in de jaren twintig en dertig: De Graaff (1997) 241-259; 574-605; Over de particuliere koloniale lobby: Taselaar (1992) en (1998).

⁴ Vergelijk Locher-Scholten (1979) 212.

⁵ Geciteerd in Ageron (1984) 573. Ageron analyseerde de betekenis en het effect van de IKTP in het licht van de oorspronkelijke doelstellingen van de Franse organisatie. Op basis van commentaren van tijdgenoten (waaronder Lyautey zelf), eigen onderzoek naar de motivaties van leerlingen van de *École Coloniale* in de jaren dertig en een opinie-onderzoek uit 1939 luidt zijn conclusie dat deze tentoonstelling volkomen gefaald had in haar doel een Franse koloniale mentaliteit aan te kweken. In feite zou zij geen enkel duurzaam effect hebben gehad op het grote publiek. De lessen over het nuttige beschavingswerk zouden volgens militantere koloniale propagandisten bij het grote publiek meteen al ontgaan zijn door de opoffering aan het pittoreske: de overdaad aan exotisme en 'in vier dagen de wereld rond'-vermaak.

⁶ De relatie tussen (koloniale) wereldtentoonstellingen en de instelling van nationale koloniale instituten in de hier bestudeerde periode gaat in tegen het idee dat wereldtentoonstellingen nauwelijks duurzame invloed zouden hebben op (nationale) koloniale beeldvorming. Het koloniale museum te Tervueren werd opgericht na de Brusselse koloniale wereldtentoonstelling in 1893. Het Britse Imperial Institute, eveneens van 1893, was het gevolg van de koloniale tentoonstelling te Londen in 1886. De plannen voor een Nederlandse Koloniaal Instituut te Amsterdam, officieel opgericht in 1910, werden al gevormd op de Internationale koloniale uitvoerhandel-tentoonstelling te Amsterdam in 1883. Een groot deel van de collectie van dit instituut is direct afkomstig van de Parijse wereldtentoonstelling van 1900 en de Brusselse van 1910.

⁷ Ageron (1984) 565; Lebovics (1992) 62, 63; Hodeir & Pierre (1991) 18-24.

⁸ Ageron (1984) 567 geeft deze reden op voor Angoulvants vervanging. Zie echter ook De Graaff (1997) 580 over Angoulvants corrupte reputatie in Frankrijk.

⁹ Ageron (1984) 566, 567.

¹⁰ Lebovics (1992) 83, 84. Een vergelijkende studie van de koloniale tentoonstellingen in Wembley (1924-1925) en Parijs (1931) geeft August (1985) 125-155. Het grootste verschil tussen de twee is dat in Wembley een nationale (Britse) en Parijs een internationaal koloniaal festijn werd gehouden.

¹¹ Archives d'Outre-Mêr, Aix en Provence, FM 3/slotfom/5; FM ECI//27

¹² Archives d'Outre-Mêr, Aix en Provence, FM 3/slotfom/5.

¹³ Archives d'Outre-Mêr, Aix en Provence, FM 3/Slotfom/5. Brieven van 31-10 en 20-11-1931

¹⁴ Ageron (1984) 569-572

¹⁵ Hodeir & Pierre (1991) 125-134. Aragons herinneringen, in *L'An '31 et l'Oeuvre du Temps*, gaan uit naar "une exposition de sculptures africaines, océaniques et américaines, que j'avais pu constituer grâce à la participations des principaux collectionneurs de l'art des pays colonisés, dont plusieurs surréalistes (André Breton, Paul Eluard, Tristan Tzara, georges Sadoul et moi-même) [...] amis ou adhérents de la Ligue anti-imperialistes." Eerder zouden zij geweigerd hebben hun werk uit te lenen aan de Exposition Coloniale. Geciteerd in Hodeir & Pierre (1991) 26.

¹⁶ Hodeir & Pierre (1991) 116, 117.

¹⁷ Findling & Pelle (1990) 378. Ageron (1984) 577. De organisatie maakte een onderscheid tussen geregistreerde kaartjes en bezoekende personen. Entreekaartjes B à drie frs. werden in *cartes* van vier verkocht. Op vrijdagen verschaften vier kaartjes per persoon de toegang, op de overige één per persoon.

¹⁸ *De Hollandsche Revue* (1931) 515-524.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld de foto's van het bezoek Wilhelmina (in *De Locomotief*, 8-7-1931, of het bezoek van de aartshertogin van York (in Ageron (1984), afb. 134).

²⁰ *De Hollandsche Revue* (1931) 520, 521.

²¹ Over de Amerikaanse deelname zie Rydell (1993) 72-82. Volgens Rydell was deze onder andere bedoeld om een Franse vertegenwoordiging te verzekeren op de geplande *world's fair* in Chicago in 1933. Daarnaast had president Hoover zijn enthousiasme voor wereldtentoonstellingen nooit verborgen gehouden. De Parijse tentoonstelling was in diens ogen een kans om de klaren te schallen over de Amerikaanse overzeese gebieden. Voor Frankrijk betekende de Amerikaanse deelname dat Amerika de Franse koloniale politiek steunde. Rydell laat verder zien hoe de IKTP een belangrijk voorbeeld was voor de makers van de wereldtentoonstellingen in Chicago en New York van 1933.

²² Rydell (1993) 62. Zoals in de inleiding beschreven, is Rydell vooral geïnteresseerd in het verband tussen de wereldtentoonstellingen en de opkomende waarden van een massaconsumptiemaatschappij. Volgens Rydell hielpen

de wereldtentoonstellingen mee aan de vorming van culturele en politieke denkpatronen en consumptiegedrag in de westerse (Amerikaanse) samenleving. Ten aanzien van de IKTP beperkt Rydell zich vooral tot de Amerikaanse deelname. Hij geeft niet aan hoe deze *coloniale moderne* concreet vorm kreeg in de verschillende gebouwen. Wel wijst hij op een interessant voorbeeld van de reikwijdte van *coloniale moderne*: het bepaalde de mode van de Amerikaanse *high society*-kringen.

²³ Lebovics (1992) 57-59. Deze terminologie heeft Lebovics rechtstreeks ontleend aan de ideeën van de postmoderne cultuurcriticus Fredric Jameson (zie Jameson 1991). Lebovics' analyse van de in 1931 circulerende ansichtkaarten van de Notre Dame en de replica van Angkor Wat (namelijk als het "citeren" van heilige monumenten ter legitimering van nieuwe stijl en waarden) blijft te veel op het niveau van deze ansichtkaarten hangen. Gouda (1995: 197) gaat nog een stap verder door het Parijse publiek mee te nemen in een denkbeeldige associatie van de twee gebouwen, als symbolen van respectievelijk "comforting Christian iconography" en "an awesome, if stark, vision of an exotic world". Deze ervaring van het getoonde is niet aantoonbaar. Bovendien lijkt het mij zeer de vraag of de iconografie van de *Notre Dame*, met haar afstotende duiveltjes, zo "comforting" is. Ten slotte blijft onduidelijk wat het effect van de gesuggereerde indrukken meer is dan op vergelijkbare wijze onder de indruk zijn.

²⁴ Daarnaast werd al sinds het einde van de negentiende eeuw gezocht naar een geschikte bestuursstructuur, die ook aan de Europese inwoners van de kolonie meer bevoegdheden zou geven. Dit streven kreeg onder meer gestalte in de decentralisatiewet van 1903, en de daarop volgende instelling van gewestelijke en gemeentelijke raden. Deze zouden overigens evenmin veel invloed hebben op het koloniale beleid. Van den Doel (2000) en (1994); Locher Scholten (1979).

²⁵ Shiraishi (1990) (xi-xiv).

²⁶ Het aanvankelijke doel van *Boedi Oetomo* (BO) was de harmonische ontwikkeling van land en volk van Java en Madura, waarbij zij bijzondere aandacht wilden geven aan onder andere het onderwijs, de bevordering van landbouw, veeteelt en handel, de ontwikkeling van de techniek en industrie, de herleving van de inheemse kunsten en wetenschappen en het hooghouden van menselijke idealen. Dit is een vrij letterlijke weergave van statuten die BO op 18-10-1909 aan de regering aanboden ter goedkeuring. De daarin geformuleerde doelstellingen komen overeen met het Ethische programma van het koloniale bestuur aan het begin van de eeuw. Zie hierover Petrus Blumberger (1987; 1931) 20, 21; Van Miert (1995) 27-39; Larson (1987).

²⁷ Ingleson (1979).

²⁸ Ingleson (1975) 50-62.

²⁹ Zie hierover Taselaar (1998); De Graaff (1997).

³⁰ Over de oprichting van de Utrechtse indologenfaculteit: Fasseur (1993) 390-425; Feddema & Van den Muijzenberg (1978). Over de 'Vaderlandsche club': Drooglever (1980).

³¹ De Graaff (1997) 253, 254. Over het Koloniaal Instituut in het algemeen, en de organisatie van de Nederlandse koloniale afdeling op de IKTP als voorbeeld van de particuliere koloniale lobby Taselaar (1998) 340-347.

³² Dit zou samen hangen met het besef in Indië dat het koloniale beleid niet in alle opzichten gemakkelijk te verkopen was aan de buitenlandse pers. Andersom zou de zelfgenoegzaamheid bij het Nederlandse ministerie van Koloniën een verklaring zijn waarom de voorlichtingsactiviteiten zo gering waren. Na de communistische opstanden op Java en Sumatra in 1926 en 1927 zou echter de behoefte groeien aan koloniale voorlichting. De daaropvolgende represaillemaatregelen zetten het voorheen voor het buitenland voorbeeldige Nederlandse koloniale beleid in een minder zonnig daglicht. Het is echter de vraag of dit überhaupt een rol heeft gespeeld in de Nederlandse deelname aan de IKTP. Minister Koningsberger zou destijds bovendien meer baat hebben gezien in de publicatie van het boek van De Kat Angelino (1929-1930), dan in filmvoorstellingen of deelnamen aan jaarbeurzen of tentoonstellingen. De Graaff (1997) 574-60; Taselaar (1992).

³³ Zie de briefwisseling tussen Maasdijk, de directeur van het economisch bureau van de Nederlandse ambassade te Parijs, en de directie van economisch zaken te Den Haag. ARA, minkol, inv. nr. 2294, V. 23 juli 1921. Officiële uitnodiging: ARA, minkol, inv.nr. 302, V. 9 september 1927 T¹⁴.

³⁴ ARA, minkol, kaartenindex afd. IV, B. 14 april 1927; KIT, inv.nr. 6450, commissie van voorbereiding. De hierbij behorende dossiers over "introdutie Moojen voor verzamelen van gegevens betreffende tentoonstelling Parijs 1929", nl. V. 23-3-1927 & V. 11-4-1929 zijn vernietigd.

³⁵ De houding van de buitenlandse mogendheden speelde een rol in de overweging van de Nederlandse regering om wel of niet deel te nemen. De Nederlandse diplomaat te Parijs (Menten) adviseerde dat "uit een internationaal oogpunt deelneming zeker gewenscht is, indien de andere grootere koloniale mogendheden deelnemen op eene wijze, welke overeenkomt met hunne positie als koloniale mogendheid." Op dat moment was echter noch van de Britse noch van de Belgische deelname iets bekend. Volgens Menten trachtte de Franse organisatie de Britten tot deelname over te halen door er op te wijzen dat namens Nederland, "een Nederlands artiest al naar Indië was gereisd, na hier in Parijs voeling te hebben genomen." Eind augustus rapporteerde Menten in een volgende vertrouwelijke brief dat de Britse regering definitief had besloten dat zij niet zou deelnemen aan de Parijse tentoonstelling. Menten wees daarbij op de Britse irritatie over de gebrekkige Franse voorbereiding, het korte tijdsbestek en het idee dat "Frankrijk nooit aarzelde een beroep te doen op buitenlandse deelname [...] doch dat het zelf niet altijd bereid gevonden werd in denzelfden geest te handelen." Instemmend met het laatste bracht Menten in herinnering dat de Franse senaat de subsidie voor deelname aan de Olympische spelen niet had willen voteren. Over

solidariteit gesproken. ARA, minkol, inv.nr. 302, V. 9 september 1927 T¹⁴. Menten aan buitenlandse zaken, 30 augustus 1927, vertrouwelijk.

³⁶ ARA, minkol, inv.nr. 302, V. 9 september T¹⁴, Nota van de vierde afdeling. Internationale koloniale tentoonstelling te Parijs (ondertekend VdW 26/8).

³⁷ ARA, minkol, inv.nr. 302, V. 9 september T¹⁴

³⁸ Het gaat hierbij dan om de betekenis van de Nederlandse en de *Nederlands-Indische* inbreng. In hoofdstuk 7 staan Indonesische, of eigenlijk Javaanse perspectieven op de IKTP centraal.

³⁹ Over L.J. van der Waals zie De Graaff (1997) 125. L.J. van der Waals volgde in 1927 Th. van Voorthuysen op als hoofd van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel op het ministerie van Koloniën. Kort daarvoor was hij aan de handelshogeschool in Rotterdam gepromoveerd op *De Indische invoerrechten, een fiscaal-economische studie*. In die tijd werkte hij ook bij de tweede afdeling (financiën). Van 1911 tot 1914 was Van der Waals in Nederlands-Indië gedetacheerd bij het Indische departement van Landbouw, Nijverheid en Handel.

⁴⁰ Zie over het Koloniaal Instituut en haar bijdrage aan de IKTP ook Taselaar (1998) 165-210; 348-362.

⁴¹ *Handelingen Volksraad 1929-1930*. In de Volksraadvergadering van 15-8-1929 las P.A. Mandagie uitvoerig voor uit de rede van De Graeff, ter gelegenheid van de installatie van de Indische commissie. Dit leidde tot aanmaningen om "nu eens een stukje over (te) slaan". (De redevoering van de Graeff werd afgedrukt in de *Javabode*, 8-4-1929). Mandagie wilde dat "Nederland" te midden van andere koloniale mogendheden ook duidelijker bestuursaangelegenheden zou tonen "en dan niet alleen rechtstreeks bestuur, maar ook op het gebied van de indirecte besturen, want beide soorten van gebieden vormen te [samen, idem MB] Nederlandsch-Indië". De redevoering van De Graeff had hem de indruk gegeven dat de Nederlands-Indische deelname alleen betrekking zou hebben op voortbrengselen van landbouw, industrie en kunst en op de fysieke, morele, intellectuele en sociale ontwikkeling van de inheemse bevolking. In het belang van Nederlands-Indië moest Nederland op de IKTP juist op het gebied van bestuur de praktijk leren van andere koloniale mogendheden, en andersom.

⁴² KIT inv. nr. 6450. Notulen uitvoerend comité, eerste vergadering 15 september 1927.

⁴³ KIT inv. nr. 6446. Het betreft hier de groepsindeling in de map Zwart. Hierin is een hoofdindeling van 21 groepen, met afdelingen en onderafdelingen. In tegenstelling tot de hoofdbeginselen doet deze wijdvertakte indeling erg ouderwets aan. Over de grote lijnen was men het inmiddels wel eens. De volgorde der groepen doet ook denken aan die van de Amsterdamse koloniale tentoonstelling: Groep I. land en bevolking, groep II t/m VII: overheidsbemoenissen (van algemeen, via gouvernementsbedrijven en monopolieën, landbouw, veeteelt, boschwezen, visscherij, nijverheid en handel tot verkeerswezen te land en te zee), groep VIII t/m XVII: verschillende land- en mijnbouwculturen, nijverheid, handel en bankwezen en ten slotte als reset XIX West Indië, XX. Nederlandse exportnijverheid en XXI. Vreemdelingenverkeer. Het grote getal hoofdgroepen is mede te verklaren door het feit dat de verschillende cultures elk onder een eigen groep geplaatst waren.

⁴⁴ KIT inv. nr. 6450. Commissie van voorbereiding.

⁴⁵ KIT inv. nr. 6645 (geciteerd in brief van medewerkers van het Koloniaal Instituut aan het commissariaat generaal voor de tentoonstelling, 7-10-1927).

⁴⁶ KIT inv. nr. 6450.

⁴⁷ Aanwezig waren J. Gerritzen (oud Tweede Kamerlid (1922-1925) en oud-directeur van de Javasche bank en aanhanger van de rijkseenheidsideologie), De Kruijff, W.C. Bonebakker (oud-directeur van de Koloniale Bank), W.C. Loudon (voorzitter van de Vereniging voor de Theecultuur), F.H. de Kock van Leeuwen (secretaris - penningmeester van de Vereniging voor de theecultuur), ir. A.G. Boësekken, prof. dr. E.C. J. Mohr (bodemkundige, hoofd van de afdeling dagelijkse adviezen van het Handelsmuseum), ir. W.L. Utermark, dr. C. de Vries en E.P. Westerveld (algemeen secretaris van het Koloniaal Instituut). KIT inv.nr. 3176. Notulen vergadering 28-9-1927.

⁴⁸ KIT inv. nr. 3176.

⁴⁹ KIT inv. nr. 6645. Brief dd. 7-10-1927, getekend door W.A.P. Schüffner, E.C.J. Mohr, W.L. Utermark, J.C. Lamster, J.H. Nieuwenhuys en J.C. van Eerde. "Oudheden", waarvoor een afgietsel gemaakt zou worden van het Naga-tempeltje van Panataran, was overigens een aparte categorie. Een plan voor een nijverheidsshow was er ook, maar nu als levendige bijzaak. Hiervoor grepen de commissieleden terug op de tentoonstelling in Brussel in 1910: langs de wanden van het hoofdgebouw zouden zij tien kleine paviljoens (van vijf bij vijf meter) willen plaatsen, waarin inheemse "nijveren" zouden zitten, "te midden van de producten van nijverheid". Ook het idee om deze groep onder voogdij van een voormalig bestuursambtenaar te stellen namen zij over. Het echtpaar J.H. Nieuwenhuys (oud-resident van Soerakarta) had zich al aangemeld om zich te ontfemen over de huisvesting en verzorging van de Indische nijverheidslieden en de *bedaja's*.

⁵⁰ KIT inv. nr. 6645. (Brief dd. 7-10-1927).

⁵¹ Prins K.G.P.H. Hadiwidjojo was een zoon van de susuhunan van Soerakarta, Pakubuwono X (r. 1893-1939), en ogenschijnlijk een voorbeeldig pupil van Snouck Hurgronje's associatie-ideaal. Hij zou een veelzeggende rol spelen in de organisatie van de koloniale vertegenwoordiging van Nederland op de IKTP, als lid van het Indische uitvoerende comité. Deze vormt het onderwerp van hoofdstuk 7.

⁵² *Handelingen Volksraad* (1927-1928), 1454.

⁵³ *Handelingen Volksraad* (1927-1928), 1455.

⁵⁴ *Handelingen Volksraad* (1927-1928), 1458.

⁵⁵ Zie over Moojen Noto Soeroto (1925); Akihary (1988;1990) 39-42, 129-130 en (1989) 163-175; Nieuwenhuys (1972) 363,364; De Loos Haaxman (1968); Haks & Marris (1995) 187.

⁵⁶ Door zijn grote bemoeizucht met de wijze waarop de Balinese huizen en tempels behoorden te worden opgebouwd, wekte hij grote irritatie op bij de resident van Badung. Zijn opdracht verliep met de afloop van Van Limburg Stirums gouverneur-generaalschap. Moojen (1920); Zie hierover Schulte Nordholt (1994) en KITLV H1169.

⁵⁷ Moojen (1916); Noto Soeroto (1925).

⁵⁸ KIT inv.nr. 6462. C.P. Wolff Schoemaker (1882-1949); G.J. Ensink (1895-1928) had zich na een opleiding aan de Rijksacademie in Amsterdam ca. 1913 gevestigd in Nederlands-Indië, als reizend portretten- en landschapschilder. Hij was lid van de bond voor Nederlandsch-indische kunstkringen. H.A.L. Wichers (1893 - 1968), geboren op Sumatra, vestigde zich eveneens na een opleiding aan de rijksacademie te Amsterdam als schilder op Java. Hij was lid van de Bataviasche kunstkring en is bekend geworden door zijn impressionistische waterverfschilderijen en muurschilderingen. H. van Velthuysen (1881-1954), geboren op Java, keerde na een opleiding aan de Academy of Fine Arts in Berkeley (USA) in 1905 naar Indië terug waar hij eveneens lid werd van de Bataviasche kunstkring. Hij schilderde met name portretten en gezichten op Jakarta. Zie: Haks & Marris (1995).

⁵⁹ Zie *Jaarverslag koninklijke vereniging "Koloniaal Instituut"* (1930), daarin De Bussy's verslag van zijn studiereis in Nederlands-Indië van april tot en met november 1929. Merk op dat De Bussy zelf nergens aangeeft dat deze reis ter voorbereiding was van de Parijse tentoonstelling.

⁶⁰ KIT inv.nr. 6462. Notulen vergadering Schoemaker (7-10-1927).

⁶¹ Idem.

⁶² Formeel was het economische motief leidend gevend in het besluit van de Indische regering aan de koloniale tentoonstelling te Parijs deel te nemen. Zie *Handelingen Volksraad* (1927-1928) I, 454. Zie ook Zeijlstra (s.d.), 23. Bij de Nota van wijziging op de begroting van de VIde afdeling (landbouw, nijverheid en handel) der begroting van 1928 werden twee memorieposten opgenomen voor uitgaven aan de Nederlandse deelname aan de tentoonstelling, die, aldus de memorie, zo ruim mogelijk zou moeten zijn: "mede omdat zulks zou kunnen leiden tot intensivering van de handelsbetrekkingen." Daarvoor moest de Nederlandse koloniale afdeling een beeld geven van land en volk van Nederlands-Indië in het algemeen, van het cultureel, economisch en politiek ontwikkelingspeil, van de beste kunstuitingen en van de betekenis van het gebied vanuit internationaal oogpunt. In deze memorie werd de organisatie van de deelname als volgt voorgesteld: ten eerste zou de tussenkomst van het Koloniaal Instituut ingeroepen moeten worden. Ten tweede zou van regeringswege het initiatief genomen worden tot vorming van een uitgebreide commissie van voorbereiding. Ten derde zou ook in Nederland een vergelijkbare commissie in het leven worden geroepen. *Handelingen Volksraad* (1927-1928) 1453. (Weergave Hadiwidjojo).

⁶³ *Handelingen Volksraad 1927-1928*. Zie ook KIT inv.nr. 6450. Het bericht over het uitstel van de tentoonstelling en de instelling van een officiële Indische commissie vernam Djajadiningrat uit het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 16 november 1927. Het genoemde verzoekschrift is zeker het resultaat van de vergadering ten huize van Schoemakers.

⁶⁴ *Handelingen Volksraad* (1928-1929). Vergadering 1-12-1927.

⁶⁵ Idem.

⁶⁶ In het hoofdcomité o.a.: P.A. Mandagie, K.P.H. Hadiwidjojo, Tj. G.R. Soekawati, Ali Moesa, H.D.J. Apituley, R.A.A. Soejono, en daarnaast de zakenman Oei Tjong Swan. In het werkcomité zetelde K.P.H. Hadiwidjojo.

Soekawati was hoe af en toenaanwezig bij vergaderingen van het werkcomité. 24 Oktober 1929 diende hij al het verzoek in voor de uitzending van een Balinees dansgezelschap. Het was dus zijn idee.

⁶⁷ KIT inv. nr. 6460. Notulen eerste vergadering NL. comité (1-3-1929)

⁶⁸ Eerstgenoemde stelde f. 500.000,- ter beschikking op een begroting van f. 1.200.000,-. Het uitvoerend comité rekende op f. 500.000,- aan particuliere bijdragen. Na discussie tussen het ministerie van Arbeid, Handel en Nijverheid en het ministerie van Koloniën, zou laatstgenoemde de resterende f. 200.000,- op haar begroting van 1930 zetten. KIT inv. nr. 6457: Financieel verslag (14-4-1932); Taselaar (1998) 350-352.

⁶⁹ KIT inv.nr. 6460. Eerste vergadering Nederlandse uitvoerend comité (1-3-1929).

⁷⁰ KIT inv.nr. 6460. Derde vergadering Nederlandse uitvoerend comité (12-4-1929).

⁷¹ Fragment uit het programma van eischen en nadere voorwaarden voor het ontwerp van het Nederlandse paviljoen op de IKTP, Zeijlstra (s.d.), 33.

⁷² Zie daarover Van Thoor (1998) 68-77.

⁷³ Zie daarover Rebel (1983).

⁷⁴ Berlage (1931). Het onderzoek naar koloniale architectuur in Nederlands-Indië is nog behoorlijk onontgonnen terrein. Als standaardwerk hierover geldt Akihary (1988;1990). Zie ook het onderzoek naar urbanisatie in Indonesië (Nas (1986) en (1990)). Nix (1949) schreef een dissertatie over stedenbouw. Er bestaat verder een aantal monografische werken over individuele koloniale architecten: Akihary (1996); Van Leerdam (1995). Sinds 2000 doet Pauline van Roosmalen aan de TU Delft onderzoek getiteld 'Ontwerp en reconstructie van Indonesische steden in de twintigste eeuw'. Ik dank haar voor haar commentaar op dit hoofdstuk.

⁷⁵ De architect H.P. Berlage laat in zijn *Mijn Indische reis* (Rotterdam 1931) de moderne architectuur in Nederlands-Indië beginnen bij Moojen, doordat die met zijn kantoor van de Nederlandsch-Indische levensverzekering- en lijfrente Maatschappij en het gebouw van de Kunstkring in Batavia de traditionele klassieke vorm verving door "de verwerkelijking van een meer rationeel begrip". Vóór Berlage had de civiel-ingenieur Chs. E.J. van der Meyl in 1912

al op het belang van Moojen gewezen voor een eigen moderne Nederlands-Indische architectuur. Zie Akihary (1989) 171, 172. Akihary constateert verwantschap tussen Moojens rationalisme, dat gefundeerd was op "de eisen van eenvoud, ernst en waarheid", en dat zich uitte in "een heldere constructieve opzet in grondplan en opbouw, eenvoudige asymmetrische (berlagiaanse) baksteengevels en een spaarzaam gebruik van ornamentiek" met dat van Berlage.

⁷⁶ Moojen (1924)a en b.

⁷⁷ Moojen (1907) geciteerd in Akihary (1989) 171.

⁷⁸ Moojen (1924).

⁷⁹ Moojen (1924)a en b.

⁸⁰ Moojen (1924)b, 147. Vergelijk de brief die Moojen in 1927 inzond naar de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, naar aanleiding van in zijn ogen falende initiatieven van het Java-instituut tot verbetering van de inheemse woningbouw. Hierin bestreed hij het idee van 'welwillende' beoordelaars die een Javaanse kunst in het verleden wel erkennen, maar die aan een toekomst daarvan geen geloof hechtten en daarom meenden dat het zinloos zou zijn om de Indonesische cultuur te doen herleven op basis van de eigen Indonesische kunst en beschaving en het maar te laten zoals het was. Gezien de vervlakkende invloed van het westen in de inheemse cultuur door de goedkope en minderwaardige importproducten, achtte Moojen het noodzakelijk om de ontwikkeling en ontplooiing van de Indonesische cultuur op actieve wijze in de gaten te houden. Zie Moojen (1927).

⁸¹ Moojen (1924)c, 18-20. In dit verband valt ook te wijzen op Moojens ijver voor de opzet van een kunstnijverheidsschool in Nederlands-Indië. (Zie behalve zijn eigen stukken hierover ook artikelen in *Djawa*). Over deze school Spanjaard (1998).

⁸² Moojen (1924)c, 18.

⁸³ Moojen (1924)c, 17. Vergelijk De Kat Angelino in Van den Doel (1994) 417.

⁸⁴ Bock (1989); *Bouwkundig weekblad* 33 (1913) 327-329; 377-379; Jager (1992).

⁸⁵ P.A.J. Moojen, 'Nederlandsch-Indië op de tentoonstelling te San Francisco' (1913). Het typescript bevindt zich in het Moojenarchief KITLV H1169. Aanleiding was een artikel in de *Javabode* van Van der Waals om een kopie van het stadhuis te Gouda in San Francisco neer te zetten. Het richtsnoer voor de prijsvraag voor het ontwerp van het tentoonstellingspaviljoen te San Francisco was "zeer nadrukkelijk een ontwerp te leveren dat in niets de herinnering aan vroegere stijlen opriep". (Jager (1992), 45). Het uiteindelijke gebouw van Kromhout en het geheel van de Nederlands afdeling en paviljoen te San Francisco bleef een doorn in het oog van het socialistisch kamerlid H.H. van Kol, die over "het stijlloze en wansmakelijke gedrocht" in de *Locomotief* van 1-7-1915 zijn wanhoop uitsprak (alook twijfel over het nut van de tentoonstellingen in het algemeen). Het *Bataviaasch Nieuwsblad*, positief over de koloniale afdeling, vond dat de Nederlandse afdeling met zijn panorama van Marken weer de suggestie wekte dat Nederland een land was van boeren, klompen en water, terwijl de VS net overtuigd raakten dat "wij ook broeken en laarzen dragen". KITLV H1169.

⁸⁶ Moojen, 'Nederlandsch-Indië op de tentoonstelling te San Francisco' (1913). KITLV H1169.

⁸⁷ Moojen aan Van der Waals, 17-3-1913. KITLV H1169.

⁸⁸ Moojens broer J.G. Moojen was controleur in Badoeng (Zuid-Bali). Zijn eerste vervoering door Bali beschreef Moojen in het voorwoord van zijn *Kunst op Bali. Een inleidende studie* (Den Haag, Adi Poestaka 1926), VII: "De schoonheid en de eigen aard der Balische kunst ontplooië zich voor mij voor het eerst in het midden van het jaar 1914. Een kleine, doch uitgelezen verzameling weefsels, gebruiksvoorwerpen en beelden, van Bali naar Java gebracht, gaf mij die blijde ontroering, welke uitgaat van tot schoonheid geworden liefde, eerbied en bezonkenheid van het religieuze gemoed in vreugdevolle overgave tot den arbeid. [...] De waardering voor den kunstenaar werd tot vriendschap voor den mensch, en bewondering voor het land, waar godsdienst, kunst en natuur op zoo volkomen wijze in elkander overgaan." Waarschijnlijk is het uiteindelijke aanzien van de Nederlandse afdeling op de IKTP voor een groot deel terug te voeren op Moojens bewondering voor Bali. Deze kwam verder tot uitdrukking in vele schilderijen van Balinese taferelen (waarvan een aantal aanwezig is in het Tropeninstituut). Zie ook Noto Soeroto (1925) en enkele artikelen over 'inlandsche bouwkunst' in bouwkundige tijdschriften.

⁸⁹ Moojen (1926).

⁹⁰ Zie daarover Vickers (1989); Schulte Nordholt (1994); Robinson (1995) 4-9.

⁹¹ KITLV H1169-22. J.F.L. Blankenberg (1888-1958), geboren te Haarlem, vertrok na een studie aan de Technische Hogeschool in Delft naar Nederlands-Indië, waar hij zich in 1922 als zelfstandig architect te Batavia vestigde. Hij ontwierp aldaar onder meer een flatgebouw te Tanah Abang (1922) (Jl. Abdul Muis, Jakarta), het complex 'General Motor Corporation' (1925) (Tanjung Priok) en het burg. Bisschopplein (1926) (Taman Suropati). C. Citroen (1881-1935), geboren te Amsterdam, vestigde zich na een opleiding tot leraar M.O. bouwkunde aan de rijksnormaalschool in Amsterdam, in 1902 in Nederlands-Indië gevestigd, en vanaf 1915 in Surabaya, waar hij onder andere het stadhuis (1920-1925) en het Darmo ziekenhuis heeft ontworpen; Ir.H.Th. Karsten (1884-1945), geboren te Amsterdam, afgestudeerde van de T.H. in Delft (1909) vertrok in 1914 naar Nederlands-Indië, waar hij enige gebouwen ontwierp voor de Internationale Koloniale Tentoonstelling te Semarang (1914). In 1929 had hij niet alleen aan lange lijst van gebouwen (kantoren, fabrieken, de kleine pendoppo voor Z.H. Prins Mangkunegara in Surakarta, een ziekenhuis in Semarang, de Pasar Gedeh in Surakarta), maar had hij ook opgetreden als stedenbouwkundig adviseur van de gemeentes Buitenzorg en Madiun. Karsten was actief lid van het Java-instituut, waar hij zich inzette voor de Javaanse

Cultuurbeweging (zie hierover hoofdstuk 7), net als zijn studiegenoot, de in Nederlands-Indië (Meester Cornelis) geboren ir. H. Maclaine Pont (1884-1971). Maclaine Pont bezocht in 1893 met zijn familie de wereldtentoonstelling te Chicago, op weg naar Nederland. Na een opleiding aan de T.H. in Delft (diploma 1909). F.J.L. Ghijsels en B.J.K. Cramer zijn beiden, resp. 1913-14 en 1918 werkzaam geweest op het bouwkundig bureau van het dept. van BOW; [Ir. C.P. Wolff Schoemaker (1882-1849)]. Zie Akihary (1988) en (1996).

⁹² Reksopustoko Solo, arsip Mangkunegaran, inv.nr. M 57. Brief van Moojen aan Mangkunegara VII, Weltevreden, 29-6-1931. Een dag voor de dagtekening van deze brief was Moojen in Nederlands-Indië angekommen. De Indonesische architecten die voor de oorlog werkzaam waren - door Akihary (1988) 73-80 bestempeld als eerste generatie Indonesische architecten - waren afgestudeerden van de in 1920 geopende Technische Hogeschool in Bandung (naar een ontwerp van Maclaine Pont).

⁹³ KITLV H1169-22. Brief van de N.I.A.K. aan Moojen - waarin dank werd uitgesproken aan Moojen omdat nu voor het eerst op een koloniale tentoonstelling een daadwerkelijk uit de koloniale bouwkundige samenleving voortgekomen gebouw zou verrijzen, maar ook werd medegedeeld dat deze vereniging voor een groter aantal deelnemers was.

⁹⁴ Hierin had zij steun gekregen van één van de leden van het hoofdcmité, die tevens gedelegeerde was in de Volksraad. In de Volksraadvergadering van 22-8-1929 had Bruineman zich opgesteld achter 'de Indische architect', zonder wiens Indische ervaring in Parijs geen "pakkend stukje architectuur in Indische sfeer" kon ontstaan. Naar zijn idee school er gevaar in het plan dat het Nederlandse hoofdcmité de beoordelaar zou zijn van de ontwerpen. "Wanneer [...] die heeren [...] moeten oordelen over Indisch werk, en meer nog, wanneer zij erin gaan wijzigen, dan loopen wij de kans, dat uiteindelijk het werk niet meer heeft het eigen Indisch karakter". *Handelingen Volksraad 1928-1929*, 995.

⁹⁵ KITLV H1169-26. Uit het officieel opgemaakte juryrapport blijkt dat drie van de zes ontwerpen meteen afvielen, omdat zij niet aan de algemene architectonische eisen van een dergelijk belangrijk bouwwerk zouden voldoen. Eén daarvan zou bovendien elke poging tot het gewenste "Indische cachet" missen, waardoor het verder niet kon meedingen. Bij het ontwerp "A.C." werden de Sumatraanse dakvormen niet geslaagd bevonden. Evenmin was de jury te spreken over de hoofdingang, die wel aan Azië, maar niet aan Nederlands-Indië deed denken. Het ontwerp "PALI" zou weliswaar een gedurfd hoofdmotief hebben in de voorgevel, maar de poging de Indische dakvorm "in modernen geest" toe te passen vond de jury gekunsteld en slecht gemotiveerd.

⁹⁶ Willem Johan George Zweedijk, in 1897 geboren in Padang (West Sumatra) had in Amsterdam de rijksnormaalschool voor tekenonderwijzers doorlopen. Vanaf 1921 woonde en werkte hij als architect en amateurschilder in Batavia en Soerabaja. KITLV H1169-26: Interview met Zweedijk in *Het Korenland* 2 juli 1931; (Haks & Marris (1995)).

⁹⁷ KITLV H1169-26. *Mededeling no 3*. (18-12-1930).

⁹⁸ Dit gegeven leefde voort in de snierende anti-Moojen stukjes van Henri Borel (1933). Moojen heeft het overigens niet weersproken. Wolff Schoemaker zou het uitverkoren ontwerp hevig bekritiseren in de *Locomotief*. Om de verhitte geesten te sussen gaf Fock hierop een interview met het *Algemeen Handelsblad*, 3-1-1931. Hij hield hierin staande dat de N.I.A.K. óók tegen een publieke prijsvraag was. Nadat het Indische comité, ondanks het uitdrukkelijke verzet van Moojen, besloten had om de prijsvraag openbaar te maken, zou Moojen al het mogelijke hebben gedaan om de oorspronkelijk uitgenodigde architecten toch mee te laten doen. Hierop zou Schoemaker, ziek, aanvankelijk verklaard hebben door te gaan als hij de medewerking van architect W.J.G. Zweedijk uit Soerabaja zou krijgen. Toen de prijsvraag "tegen den wil en het advies van den heer Moojen in" publiek geworden was, besloot Zweedijk echter zelfstandig mee te dingen. Volgens Fock kende Wolff Schoemaker alleen de oorspronkelijke schets, en niet de uitgewerkte plannen van Zweedijk. Zweedijk vermeldde later alleen dat hij over de prijsvraag vernam uit de kranten (in een interview met *Het Korenland*, 2-7-1931). KITLV H1169.

⁹⁹ KITLV H1169-22. *Mededeling no. 5*. (24-10-1931). Vergelijk de bij de stukken over het paviljoen gevoegde mededeling van 18-12-1930. Hierin luidt een later met rood potlood onderstreepte zinsnede: "De heer W.J.G. Zweedijk, architect te Soerabaja, wiens ontwerp de meeste instemming verwierf, werd (...) uitgenodigd naar Nederland te komen om zijn ontwerp om te werken in samenwerking en volgens de aanwijzingen van den heer P.A.J. Moojen". Op 24 januari 1930 hield het Nederlandse comité een discussie over de werkformule Moojen-Zweedijk. Sommige leden voorzagen problemen, maar Moojen, hautain als altijd, vond Zweedijk te jong en onervaren, en onkundig van de Franse situatie, om het ontwerp zelfstandig om te werken. In Zeijlstra (s.d.) 41, verantwoordt Moojen de constructie als volgt: "Het gekozen schetsplan voor het eerste gebouw werd onder dagelijksche leiding van den ondergeteekende omgewerkt door den ontwerper, den architect Zweedijk, terwijl het gebouw voor de particuliere inzendingen en de pendoppo naar aanwijzingen van ondergeteekende door den heer Zweedijk werden getekend. Het gereedmaken der ontwerpen voor de uitvoering geschiedde, eveneens onder dagelijksche leiding van den ondergeteekende, door de heeren Zweedijk, F. van der Valk en J. Baronner. De authentieke Balische architectuur van poorten en muren werd naar ter plaatse op Bali door ondergeteekende gegeven opdrachten door den beeldhouwer W. van Leeuwen afgegoten. [...]"

¹⁰⁰ Archief B.N.A., Raad van Orde, inv.nr. 869, no.35 en inv.nr. 871. Brief voorzitter B.N.A. aan de Raad van orde van de B.N.A. 26-1-1933). In een eerder stuk werd verwezen naar het onderhoud dat Moojen met Zweedijk zou

hebben gehad in Soerabaja, voordat de uitslag van de prijsvraag bekend was. (B.N.A. inv.nr. 869, no.35, map II). Pemberton (1994) noemt Zweedijk de architect van het Nederlandse paviljoen.

¹⁰¹ Schoemaker, afb. 5.; afb. CXIV Moojen (1926) of origineel in 1997

¹⁰² In de Padangse bovenlanden werd dit adathuis *roemah Parijs* genoemd. Bij het inwijdingsfeest (*Slamatan*) waren ongeveer 1500 personen aanwezig. *De Sumatrabode*, aangehaald in *Koloniaal Weekblad* (12-3-1931).

¹⁰³ A.J. Van Zanen (onderafdeling Toba) en A.H. Van Lieren (onderafdeling Karolanden).

¹⁰⁴ Volgens het Zeijlstra (s.d.) 136, beviel dit restaurant met name de Parijzenaars. Het trok ruim 200.000 bezoekers: voor 3/4 waren dit Fransen, voor de rest waren het Nederlanders, Engelsen, Amerikanen, Scandinaviërs, Brits-Indiërs (!) enz. In zes maanden tijd was 11.000 kg. rijst verorberd.

¹⁰⁵ Moojen in Zeijlstra (s.d.). Vergelijk zijn uitleg in een brief aan de redactie van de *Rijksenheid*: "[...] Aesthetisch werd gestreefd naar de synthese - hoogste eenheid in kunnen en kennen." KITLV H1169-26.

¹⁰⁶ Afb. 11, Schoemaker; een kleine replica van de *bangsai kentyono* had Van Eerde meegekregen tijdens zijn 'studiereis' naar Indië in 1929.

¹⁰⁷ De Houtmans aankomst wordt in het historisch museum in het huidige Banten (Bantum) geïllustreerd met een (recentelijk) geschilderde kopie van Paulides' doek.

¹⁰⁸ Zeijlstra (s.d.) 36.

¹⁰⁹ KIT inv.nr. 6453

¹¹⁰ Zeijlstra (s.d.) 57.

¹¹¹ Gedicht 'Rouw-dag' in *De Avondpost* 29-6-1931. Met "Kom er uit mijnheer, Holland staat in brand" zou de heer Van Moll, directeur van het Nederlandsche restaurant op het tentoonstellingsterrein en ooggetuige van de brand, gewekt zijn door zijn Duitse bediende. *Hollandse Revue* (1 juli 1931) "De mail-revue" voor den Indischen verlofganger', 597.

¹¹² Zeijlstra (s.d.) 46.

¹¹³ *De Avondpost*, 29-6-1931, *Algemeen Handelsblad*, 29-6-1931.

¹¹⁴ Zie de collectie kranteknipsels naar aanleiding van de brand. Fotobureau, KIT.

¹¹⁵ Zie bijvoorbeeld *De Telegraaf*, *Voorwaarts* en het *Algemeen Handelsblad* van 29-6-1931.

¹¹⁶ Vergadering Eerste Kamer, 30 juni 1931. *Handelingen Eerste Kamer (1930-1931)*. Bijlage I, 711.

¹¹⁷ *Indische Gids* (1931).

¹¹⁸ Vergadering Eerste Kamer, 30 juni 1931. *Handelingen Eerste Kamer (1930-1931)*. Bijlage I, 711.

¹¹⁹ Zeijlstra (s.d.) 46.

¹²⁰ KIT inv.nr. 6460. Notulen 42ste vergadering Nederlandse uitvoerend comité (N.U.C) (29-6-1931).

¹²¹ KIT inv.nr. 6457. Financieel verslag, 14-4-1932.

¹²² *Algemeen Handelsblad*, 13-8-1931. [T.z.t. *Afbeeldingen*: bezoek prinses Juliana; foto inzamelingsoptocht].

¹²³ *De Groene Amsterdammer*, 3-7-1931; *Algemeen Handelsblad* 2 juli 1931; KITLV H1169, 26. De variatie op het 'Je maintiendrai' van de schoolklas luidde als volgt: "Het 'Je maintiendrai' 1. Is een prachtig bewijs van Hollandschen moed. 2. Deed uw jongeren vrienden buitengewoon goed. God zegen u en zijn zegen ga mee, Als ook wij moeten roepen: 'Je maintiendrai'. Het Hospitaal kerkschip 'De Hoop': "[...] Wij zijn er trots op dat ons land nog menschen heeft die nimmer de moed laten zakken.' Zie ook het gedicht van Clinge Doorenbos waarmee de *Telegraaf* van 29-6-1931 haar verslag van de brand opende: "Weg.../ Als een vader, die zijn kindje/ Met véél zorg heeft groot gebracht, die dat kindje wist te brengen/ Tot de gróóste levenskracht/ En het daarbij moest verliezen/ Door één fellen, wreeden slag./ Zóó moet Moojen zich gevoelen,/ Op deez' zwarten onheilsdag/ [...] Zette hij daarginds in Frankrijk/ Niet de kroon op 't levenswerk Zwaarbeproefde werker Moojen/ Een paar woorden, goed bedoeld,/ Om te zeggen, dat héél Neerland met u medeleeft en voelt [...]".

¹²⁴ *Het Volk*, 30-6-1931.

¹²⁵ *De Tribune*, 30 -6-1931.

¹²⁶ Gadjah Poetih (pseud. Henk Sneevliet) 'Het afgebrande paviljoen' *De Arbeid* (4-7-1931)

¹²⁷ 'Koloniale brand in Parijs', *De Arbeid* (11-7-1931). Zie ook Sneevliets 'Dwars door de week' in *De baanbreker* (4-7-1931) (Het weekblad van de Revolutionair socialistische partij). T.z.t. plaatsen *Spotprent*: 'Koloniale brand in Parijs'. Generaal in ambtscostuum (Fock), wiens rok vlam vat. Onderschrift: 'Het brand en ziet rood, als dat maar niet hoger komt.' *De Arbeid* (11-7-1931).]

¹²⁸ KITLV H1169, 26. Vertaling van een bericht uit het Russische blad *Wozzrasjdenie* (Wedergeboorte) (4-7-1931): "Een ongelukkig toeval of brandstichting?". Javaanse communistische bewakers zouden uit wraak over het Nederlandse optreden in Java en Sumatra (uit Rusland teruggekeerde Indonesiërs zouden zijn terecht gesteld) de brand hebben aangestoken.

¹²⁹ KIT inv.nr. 6466. Hoofdcommissariaat van politie te 's Gravenhage: 'Nota betreffende het onderzoek, ingesteld naar de oorzaak van den brand van het Nederlandsche paviljoen op de Internationale koloniale tentoonstelling te Parijs (10-9-1931)'.

¹³⁰ ARA, minkol (1901-1963) inv.nr. 589, geheim archief, exhibitium 11 augustus 1931, U-12. Brief gouverneur-generaal aan minister van Koloniën (11-7-1931); brief Van Zalinge aan de gouverneur-generaal (9-7-1931).

- ¹³¹ KITLV H1169, rapport C.C.L. Le Roux 'Aan het uitvoerend comité ter voorbereiding van de deelname van Nederlandsch-Indië aan de Internationale koloniale tentoonstelling te Parijs' (10-8-1931). Zie ook Bosch en Le Roux (1932) voor de inventaris van wat het Bataviaasch genootschap precies verloren had.
- ¹³² Huizinga (1951; or. 1931).
- ¹³³ KIT inv. nr. 6466; Concept perscommuniqué.
- ¹³⁴ Zie onder andere het *Utrechts Dagblad*, 1-8-1931. Vergelijk Zeijlstra (s.d.) 94, 95.
- ¹³⁵ K. van der Veer in Zeijlstra (s.d.) 17.
- ¹³⁶ Notulen Indisch Hoofdcomité (24-1-1931), KITLV H1169-22.
- ¹³⁷ L.A. Schoemaker, 'De a.s. intern. koloniale tentoonstelling te Parijs', *Bouwbedrijf* (16-1-1931) 17-27, aldaar 20.
- ¹³⁸ Vergelijk Ir. H. Sangster, 'Het Nederlandsch paviljoen op de Internationale koloniale tentoonstelling te Parijs', *De Ingenieur* (3 juli 1931). Naar zijn idee waren de hoge meru's op het dak "niet kunstzinnig". Voor een tentoonstellingsgebouw, waar het aandacht vragen een vereiste was, achtte hij ze echter zeer op hun plaats.
- ¹³⁹ Schoemaker (1931) 21. Vergelijk de 'eischen voor het schetsontwerp' en commentaar hierop van Moojen in Zeijlstra (s.d.) 33.
- ¹⁴⁰ KITLV H1169, 26.
- ¹⁴¹ *Timboel* (16-4-1931) en (10-6-1931).
- ¹⁴² KIT inv. nr. 6466. Genoteerd telefoongesprek van (27-9-1932): Van der Waals spreekt over de maquette van het Nederlands-Indische paviljoen met Utermark.
- ¹⁴³ Zie hierover onder andere *Koloniaal Weekblad* (1932) nrs. 13, 20 (opening, redevoeringen van Welter en Juliana), 21 en 31 (oproep schooljeugd). Juliana stelde in haar rede dat de Indische tentoonstelling in het Westbroekpark diende om oud en jong bij te brengen dat "de eenige, waarlijk hechte grondslag waarop de samenwerking duurzaam kan worden voortgezet: dien der onderlinge wederzijdsche waardering (...) Nu, meer dan ooit hebben wij Indië en heeft Indië ons nodig."
- ¹⁴⁴ Laan, W. van der, 'De 3 oktober-optocht te Leiden: "Oost en West"', *De Indische Gids* (1931) 876-883; 998-1002. Arsip Mangkunegaran inv.nr. S 281,3. W.F. Stutterheim aan Mangkunegara VII, 29-11-1931.
- ¹⁴⁵ KIT inv.nr. 3176 en 6450. Tot de initiatiefnemers behoorden P.A. Roelofsen, medewerker van het Koloniaal Instituut en voormalig directeur van gouvernementsbedrijven van Nederlands-Indië en E.A. Pan, de directeur van de Billingtonmaatschappij. Van der Waals won voor hun plan de steun van minister Koningsberger. De Nederlandse voorbereidende commissie voor de deelname van de IKTP kwam eenmaal bijeen om hierover te vergaderen (4-11-1927) en ging in principe akkoord. In februari 1928 werd het afgelast omdat zeker was geworden dat de IKTP doorging.
- ¹⁴⁶ Van den Doel (1994) 376-387, 417-420. Sutherland (1979) H9.

HOOFDSTUK 7

- ¹ ARA, minkol (1901-1963), inv. nr. 3226, Vb 22 mei 1931. Bij de ontslagbrief van Hadiwidjojo waren typescripten van de artikelen uit de *Locomotief* en het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* als bijlage bijgevoegd.
- ² Over het roddelkarakter van de Nederlands-Indische pers: Brom (1931).
- ³ Vergelijk Pemberton (1994).
- ⁴ Zie voor een beknopte beschrijving van deze voorgeschiedenis Larson (1978) 1-26 en Shiraishi (1990) 8-23.
- ⁵ Larson (1978) 20-26. De landbouwhervormingen bestonden grotendeels uit de afschaffing van het oude apanagesysteem dat vooral in het rijk van de susuhunan in gebruik was. Doordat de landbouw in het rijk van de Mangkunegara veel verder gemoderniseerd was, waren de landbouwhervormingen daar gemakkelijker door te voeren.
- ⁶ Zie voor een zeer gedetailleerde analyse van de Solonese paleispolitiek en de verhouding van de vorstenhuizen tot het koloniale bestuur en de verschillende nationalistische verenigingen in de jaren twintig en dertig: Larson (1987). Volgens Larson was het hoofdmotief van de betrokkenheid van de Solonese kratonleden bij *Boedi Oetomo* en ook de radicalere *Sarekat Islam* (SI) hun onvrede over de groeiende inbreuk van het koloniale gouvernement op hun eigen zelfstandigheid. Over het Javaanse culturele nationalisme en *Boedi Oetomo* in bredere zin Van Miert (1995). Zie ook Shiraishi (1990).
- ⁷ Sutherland (1979) 89-91.
- ⁸ Shiraishi (1990) 175-203.
- ⁹ Vergelijk Van Miert (1995) 200; Larson (1987).
- ¹⁰ Zie hierover Van Miert (1995); Pemberton (1994).
- ¹¹ Larson (1987) 71. *Djawa* (1921) 1.
- ¹² De oprichters van *Boedi Oetomo*, *priyayi*-leerlingen van de doktersschool (STOVIA) in Batavia, streefden naar de harmonische ontwikkeling van land en volk van Java en Madura, waarbij zij bijzondere aandacht wilden geven aan onder andere het onderwijs, de bevordering van landbouw, veeteelt en handel, de ontwikkeling van de techniek en industrie, de herleving van de inheemse kunsten en wetenschappen en het hooghouden van menselijke idealen. Dit is een vrij letterlijke weergave van statuten die BO op 18-10-1909 aan de regering aanboden ter goedkeuring. De daarin geformuleerde doelstellingen komen overeen met het Ethische programma van het koloniale bestuur aan het begin van de eeuw. Zie Petrus Blumberger (1987; 1931) 20, 21.

- ¹³ Volgens Shiraishi (1990) 181, was de toenadering van BO tot het volk een rechtstreeks gevolg van Tjipto's anti-vorstencampagne in Solo in 1919.
- ¹⁴ Petrus Blumberger (1987;1931) 26-37; Larson (1987) 83-87 en Van Miert (1995) 197-219.
- ¹⁵ Nederlandse bestuursambtenaren te Solo beweerden dat Hadiwidjojo zijn vader in die tijd tegen het gouvernement opzette. Larson (1978) 83; zie ook Van Miert (1995) 200.
- ¹⁶ Vergelijk de ongedateerde, en met **INDONESIERS** ondertekende brief, gericht aan Hadiwidjojo. De brief is vermoedelijk in 1924 of 1925 geschreven, nadat Hadiwidjojo lid geworden was van het college van gedelegeerden van de Volksraad. De schrijvers verweten Hadiwidjojo als lid van de Volksraad ("gedurende twee zittingen" en sinds een maand of zes van het college van gedelegeerden) "**nagenoeg niets**" te hebben gedaan in het belang van de Indonesische gemeenschap, noch in dat van de Indonesiërs. Hij zou zijn lidmaatschap van de Volksraad gebruiken om zijn invloed in de vorstenlanden te vergroten. Arsip Mangkunegaran, inv.nr. H 12,2.
- ¹⁷ Van Miert (1995) 215.
- ¹⁸ Zie over *Narpowandowo* en de plannen voor een eigen Volksraad voor de vorstenlanden (de *Bale Agoeng*) Larson (1987) 149-157.
- ¹⁹ Vergelijk Shiraishi (1990) 6,7: "If the Javanese wanted to go back to their own past, they had to read the works of Dutch indologists, written in Dutch, and if possible, go through Javanology training in the Netherlands". (Vergelijk Sutherland (1979); Tsuchya (1990) en over *kemadjuduran* (vooruitgang) Pemberton (1994). Zie over de *moderne* cultuur van de nationalistische beweging op Java in de jaren twintig en dertig (bv. door gebruik van woorden, in kleding etc. Shiraishi (1990) 339-340. [Afbelding: foto van Hadiwidjojo met bril in de *Javabode*]
- ²⁰ Hadiwidjojo (1921) (Franse vert. 1972); 'Verkorting van den duur der wajang-koelit-voorstelling' in *Djawa* 3 (1923) 43,44.
- ²¹ Gesprekken met K.R.T. Hardjonegoro oktober 1996 en december 1997. De in 1924 opgerichte dalangschool *Padasoeke* viel onder verantwoordelijkheid van het genootschap *Radija Poestaka*. Blijkens de jaargangen van *Djawa* voerde Hadiwidjojo meermalen het woord op de bijeenkomsten voor de Javaanse cultuurbeweging. De lezing van 1917 stond Hadiwidjojo later in een uitvoeriger Indonesische versie af aan het *Radyapustaka* museum. Ook na de Indonesische onafhankelijkheid zou prins Hadiwidjojo zich in blijven zetten voor de Javaanse cultuur. Zie Hadiwidjojo (1921), (1927), (1953) en (1957).
- ²² ARA, II, MMK 155. Memorie van Overgave J.J. van Helsdingen.
- ²³ Zie over de vele cultureel-politieke *priyayi*-verenigingen in Solo in de jaren twintig en dertig Kutowijoyo (1996).
- ²⁴ Shiraishi (1990) (xi-xiv).
- ²⁵ KITLV H1169-22. Notulen Nederlands-Indische uitvoerend comité (12-7-1929). Van deze vier personen zou uiteindelijk alleen Soekawati een belangrijke bijdrage leveren aan de vertegenwoordiging van Nederlands-Indië op de IKTP. De namen van Mandagie en Moelia komen in de verdere notulering van de organisatie helemaal niet meer voor. Soekawati vulde Hadiwidjojo al aan op de eerste vergadering met een voorstel voor een Balinese inzending, waaronder "een Balische poort, gamelan enz. Als achtergrond van de Balische tentoonstelling ware het diorama te gebruiken." Moojen stelde dat achter het hoofdgebouw een gedeelte van het terrein een "Balinees cachet" gegeven kon worden, door onder andere bij de ingang van de afdeling waar 'de inlanders' zouden worden ondergebracht, een Balinese poort te plaatsen. Van Zalinge wilde weten of er belangstelling was voor een "Balische kampong."
- ²⁶ KIT inv. nr. 6461. Vergadering NI uitvoerend comité (24-10-1927).
- ²⁷ KITLV H1169-22.
- ²⁸ Larson (1987) 85-86 schrijft dat er weliswaar hoog opgegeven werd over Hadiwidjojo's intellectuele gaven, maar dat "he intended to shirk work and encourage others to do likewise".
- ²⁹ KITLV H1169-22. Notulen NI uitvoerend comité (31-5-1931).
- ³⁰ KITLV H1169-22. Blijkens Hadiwidjojo's gegevens dreigde al op de eerste vergadering van het Indisch comité het maximum aantal van 65 dansers "belangrijk" overschreden te worden. Het aantal hing af van de uiteindelijk beschikbare gelden. Naar aanleiding hiervan zei Hadiwidjojo "officieus" de geldelijke bijdragen van de Javaanse vorsten toe: van de sultan f. 5000,-, van het hoofd van het Pakualamse huis f. 2500,- en van de susuhunan f. 7000,-. De bijdrage van de Mangkunegara was hem nog niet bekend. Hadiwidjojo stelde wel voor om alsnog "officieel" tot genoemde vorsten een verzoek tot bijdragen te richten. Bij een voorbespreking met Moojen waren de rijksbestuurders gezamenlijk tot een bedrag van f. 17.000,- gekomen, aldus Hadiwidjojo in de vergadering van 31 mei 1930.
- ³¹ KITLV H1169-22.
- ³² KIT inv. nr. 6461. Vergadering NI uitvoerend comité (24-10-1929).
- ³³ KITLV H1169-22. Notulen N-I comité (15-8-1930).
- ³⁴ KITLV H1169-22. Notulen N-I comité (16-10-1930).
- ³⁵ KITLV H1169-22. Notulen N-I comité (16-10-1930). Vreemd genoeg zou uiteindelijk toch een militair de Balinese dansers begeleiden. Ook Moojen verbaasde zich hierover.
- ³⁶ Zelf had hij in mei 1930 met de kratons van Solo en Yogyakarta afgesproken dat zij gezamenlijk in totaal vijftig personen zouden uitzenden, waarbij Yogyakarta de mannelijke en Solo de vrouwelijke dansrollen zou verzorgen. De eersten zouden onder andere *wayang orang* ten tonele brengen. De *serimpi* en *bedoyo* zouden door andere personen worden uitgevoerd dan in de kratons gebruikelijk was. Normaal gesproken waren die van "vorstelijke bloede". Te Parijs zouden niet-adellijke dansers optreden. KITLV H1169-22. Notulen N-I uitvoerend comité (31-5-1930).

- ³⁷ Arsip Mangkunegaran, inv.nr. H12. Hadiwidjojo aan Mangkunegara VII, 14-1-1931. Bij zijn troonsbestijging in 1921 had het gouvernement met de nieuwe sultan contractueel vastgelegd dat hij hiervoor f. 800.000,- per jaar zou besteden. Daarbij zou hij aan het gouvernement verantwoording moeten afleggen over f. 300.000,-, terwijl hij over de resterende f. 500.000,- vrijelijk mocht beschikken. In de tweede helft van 1930 ontstond een meningsverschil over de vraag welke uitgaven precies gespecificeerd moesten worden. De sultan had in december 1930 inmiddels toegegeven dat "de viering der garebegs [feesten, drie keer in het jaar, MB], zijn verheffingsdag en zijn verjaardag" wel behoorden tot het "het ophouden van zijne waarigheid", maar dat dit niet gold voor "uitgaven voor de ontvangst van hooggeplaatste gasten, voor automobielen, [e.a.]". In zijn ogen hoefden die dus niet verantwoord te worden. ANRI, Binnenlandsch Bestuur, inv.nr. 4486. Zie voor commentaren *Timboel* no. 21-22: 1/15-11-1930 en no. 25; *Het Soerabaiasch Handelsblad* (4 en 5-12-1931). Vergelijk Larson (1987) 31-34, over het belang van (kosten slurpende) ceremoniën en processies voor het gezag en de status van de susuhunan.
- ³⁸ Arsip Mangkunegaran, inv.nr. H12. Hadiwidjojo aan Mangkunegara VII, 7-2-1931. Mangkunegara aan Hadiwidjojo, 13-2-1931.
- ³⁹ Raden Mas Ngabehi Poerbatjaraka (1884-1964), oud Javanoloog, historicus en uitgever, was van 1917 tot 1924 verbonden aan de oudheidkundige dienst, en lid van het Bataviaasch Genootschap. Hij vertaalde Oud-Javaanse teksten en beoefende in zijn vrije tijd Javaanse gamelan. Zie zijn *Raden Inu Main gamelan* (S.L. 1957) en Bernet Kempers (1978).
- ⁴⁰ KITLV H1169-22. Tweede vergadering Nederlands Indische Hoofdcornité (24-1-1931); Vergaderingen NI uitvoerendcomité (27-1-1931) en (9-4-1931). De notulen van de vergadering van (18-2-1931) ontbreken. *Locomotief* (9-3-1931) en (11-3-1931).
- ⁴¹ Arsip Mangkunegaran, inv.nr. H12. Hadiwidjojo aan de Mangkunegara, 24-2-1931: "Mijn broer telt [telegrafeert, MB] me net dat Pa mondeling de zending Parijs aflast: ik wacht dus alles nog maar op zijn schrift." Merk op dat hij tegelijkertijd een uitnodiging aanvaardde voor het afscheid van Moens, die in zijn verlof door het Bataviaasch genootschap als vertegenwoordiger naar Parijs werd gezonden.
- ⁴² KITLV H1169-22 Van der Waals aan Stroomberg (3-3-1931).
- ⁴³ KITLV H1169-22. Van der Waals aan Stroomberg (16-3-1931).
- ⁴⁴ 'Een hoogst-ergerlijke historie van Javaansche dansers en een Bataviaasch comité', *Locomotief* (9-3-1931). *De Nieuwe vorstenlanden* (10-3-1931).
- ⁴⁵ 'De Solosche Kraton en de Wereldtentoonstelling te Parijs. Protest en tegenspraak van het Bataviaasche Hoofdcornité', *Locomotief*, 11-3-1931. Zij stelden dat pas in december 1930, ná het bezoek van Stroomberg aan Solo, een nominatieve opgave bekend was van de dansers uit Solo en Jogya die naar Europa zouden vertrekken en daar, behalve in Parijs, ook voor de koningin zouden optreden. Begin februari had Hadiwidjojo pas een officieel programma ingediend, terwijl hij in de samenstelling van een kleiner gezelschap nog niet eens was geslaagd.
- ⁴⁶ 'De Solosche Kraton en de Wereldtentoonstelling te Parijs. Protest en tegenspraak van het Bataviaasche Hoofdcornité', *Locomotief*, 11-3-1931.
- ⁴⁷ *De Javabode*, 11-3-1931, geciteerd in de *De Javabode* van 14-3-1931.
- ⁴⁸ 'Solo en de Parijsche tentoonstelling. De soenan gekrenkt door Indisch comité? Abel spel van vorstenlandsche intrigues', *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 11-3-1931.
- ⁴⁹ *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 11-3-1931.
- ⁵⁰ *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 11-3-1931.
- ⁵¹ 'Een hoogst ergerlijke historie van Javaansche dansers en Een Bataviaasch comité. K.P.H. Hadiwidjojo krijgt de schuld. Een ander lezing en feiten...n brief', *Javabode*, 14-3-1931.
- ⁵² *De Javabode*, 14-3-1931. Laatstgenoemde is de enige mededeling die niet is terug te vinden in de notulen.
- ⁵³ *De Javabode*, 14-3-1931.
- ⁵⁴ Idem.
- ⁵⁵ Idem.
- ⁵⁶ 'Ned-Indië en Parijs', *De Javabode*, 18-3-1931.
- ⁵⁷ KITLV H1169-22. Van der Waals aan Stroomberg, 31-3-1931.
- ⁵⁸ ARA, minkol (1901-1963), inv. nr. 3226, Vb. 22 mei 1931, no.12. Van Helsdingen aan De Graeff, 30-3-1931, Geheim.
- ⁵⁹ ARA, minkol (1901-1963), inv. nr. 3226, Vb. 22 mei 1931, no.12. Van Helsdingen aan De Graeff, 30-3-1931, Geheim. Susuhunan aan Van Helsdingen, 28-3-1931.
- ⁶⁰ *De Javabode*, 27-1-1931
- ⁶¹ 'Geen Solosche dansers naar de koloniale tentoonstelling te Parijs', *De Locomotief*, 30-3-1931.
- ⁶² KITLV H1169-22. Notulen Indische comité, 9-4-1931.
- ⁶³ ARA, minkol (1901-1963), inv.nr. 589, Geheim Archief, exh. 8 juni 1931, kab. lett. D 9bis.
- ⁶⁴ ARA, minkol (1901-1963), inv. nr. 3226, Vb. 22 mei 1931, no.12. De Graeff aan de Graeff, 4-3-1931. Loudon aan De Graeff, 13-4-1931; De Graeff aan Loudon, 14-4-1931.
- ⁶⁵ KITLV H1169-22 Van der Waals aan Stroomberg, 15-4-1931.
- ⁶⁶ Arsip Mangkunegaran, inv. nr. H 12.
- ⁶⁷ *Bintang Mataram* (1-4-1931), geciteerd in *Koloniaal Weekblad* 18 juni 1931.

⁶⁸ *Oetoesan Sumatra* (8-5-1931), aangehaald in *Koloniaal Weekblad* (23-7-1931).

⁶⁹ ARA, II, MR (1931) 101 x.

⁷⁰ 'Een comédie van onbevoegdheden', *Timboel* (1931) no.7. (16-4-1931). PARIJS', *Timboel* (1931) no.10. (10-6-1931).

⁷¹ 'Een comédie van onbevoegdheden', *Timboel* (1931) no.7. (16-4-1931). Vergelijk Gouda (1995) 226.

⁷² Bij het huwelijk van Juliana en Bernard in 1937 zou Gusti Raden Ajeng Siti Noeroel Koesoemo-Wardhani, een dochter van Mangkunegara VII, enkele serimpidansen uitvoeren. De begeleidende gamelanmuziek werd *live* vanuit Indië per radio uitgezonden. *D'Oriënt* (juli 1937).

⁷³ *Timboel* (1931) no.7. (16-4-1931).

⁷⁴ *Aksi* (28-3-1931) "Tidak Paris Parisan. Keraton Solo tetap tidak soeka kasih bantasan hoofdcomite maoe tjoba sekali pesia dengan Djokjakarta".

⁷⁵ *Aksi* (28-3-1931). "[...] Bangsa Kita di Solo pertjaja, djoega kita di Djokja sini, bahasa Keraton dan bangsawan di Djokja tentoe bisa pegang kehormatannya. Artinja, ambillah tindakan, soepaja hoofdcomite tidak bisa besra kepala."

⁷⁶ *Aksi* (8-5-1931).

⁷⁷ *Timboel* (1931) no.10. (10-6-1931).

⁷⁸ *Bintang Mataram* (1-4-1931), geciteerd in *Koloniaal Weekblad* 18 juni 1931. De termen "sini" en "sana", letterlijk "hier" en "daar" werden door de nationalisten, in navolging van Soekarno, gebruikt voor "wij" (de Indonesiërs) en "zij" (de Nederlanders).

⁷⁹ *Aksi* (13-7-1931). Ttoe kebakaran di Parijs. Sikapnja Nederland tidak haroes dipoedji "Doeloe orang soedah dapat pastikan, itoe orang jang dihabiskan di Parijs tidak nanti dapat kembali lagi, disebabkan bekasnja dari itoe paviljoen tidak akan berharga lagi. Tetapi sekarang, setelah kebakaran sampai habis, boekan sadja harganja dari barang barang jang ditontonkan dapat kembali, tetapi djoega bouwkosten jang begitoe mahal dapat diterima kembali dari assuradeurs. [...] Itoelah sebabnja, maka kita bilang bahwa sikapnja Nederland tidak haroes dipoedji dan ada lebih baik kalau itoe oelang akan digoenakan bagi keperluan oemoem di Nederland atau di Indonesia."

⁸⁰ Arsip Mangkunegaran, inv.nr. M 52, 1. Brieven van Mangkunegara VII aan Moens van (29-5-1931) en (24-9-1931). Brieven van Moens aan Mangkunegara VII (20-8-1931) en (28-10-1931). De imitatie-briljanten wilde Mangkunegara overigens gebruiken voor de kostuums van de *Wayang Wong*. Moens zond hem *samples* van zircon-stenen, die in brekingsindex direct op diamant volgden. Deze stuurde Mangkunegara VII terug omdat "het nieuwigheid betreft" waar hij niet te veel geld aan wilde besteden. (Een "deskundige" had er niet meer dan één gulden voor over gehad).

⁸¹ Interviews met (nazaten van de) dansers en muzikanten die in 1931 op de IKTP Balinese dansen en muziek ten tonele brachten op de Nederlandse koloniale afdeling. Peliatan, januari 1996.

CONCLUSIE

¹ Van der Velde (2000).

² Geciteerd in de *Indische Gids* (1883:I) 870.

EPILOOG

¹ Het begrip gong duikt hier in zijn verschillende betekenissen op: op deze plaats als orkest (gong 'Peliatan'), later ook als aanduiding van een complete set gamelan-instrumenten, en als het enkelvoudige instrument de grote Gong, waarvoor de hoofdletter gebruikt zal worden.

² Deze epiloog is in licht gewijzigde vorm als artikel verschenen in *Feit & Fictie*. Dit artikel is gebaseerd op interviews gehouden op Bali in 1996 en 1997 met de nog levende leden en nabestaanden van gong 'Peliatan' en andere betrokkenen bij de geschiedenis van dit gezelschap. Zie Bloembergen (2000).

³ Interview Tjokorda Gde Parta, Peliatan (24-1-1997). Een opvallende gelijkenis met het verhaal van Tjokorda Gde Parta, die mij vertelde dat de Balinezen waren uitgenodigd voor een *art-party* van de Nederlandse koningin, vertoont de geschiedenis van de 'Surinaamsche inboorlingen', zoals die weergegeven is in de *Katholieke Illustratie* (1883, no. 49) 392. Behalve Javanen en Sumatranen uit Oost-Indië, waren ook inwoners uit West-Indië vertegenwoordigd op de wereldtentoonstelling te Amsterdam. Zij waren naar Amsterdam overgehaald door de particuliere ondernemer Mac Intosh, onder het voorwendsel "dat de koning van Nederland, een eerbiedwaardig oud monarch, die nog nooit met hun stam in oorlog geweest was, een groot feest gaf, waarop alle natiën genodigd waren." Groot was hun teleurstelling toen zij ontdekten dat zij te Amsterdam "als vreemdsoortige beesten" te kijk stonden. Hoewel er vaak waarheid schuilt in geruchten zijn er overigens wel redenen om aan de waarheid van dit verhaal te twijfelen. Het dook vaker op in humoristisch bedoelde stukken, waaruit de stereotype indruk ontstaat dat deze 'domme' donkere mensen zich wel erg makkelijk in het ootje hadden laten nemen. (Zie bijvoorbeeld Van Maurik (1883))

⁴ Naast voorgeschreven permanente seka, zoals de banjar (buurtgemeenschap), bestaan er vrijwillige associaties, zoals de seka manyi (oogstclub) en de seka arisan (spaarclub). De seka gong, ofwel gamelanclub, behoort tot de laatste soort. Voor meer over de aard en betekenis van de seka, zie Warren (1993) 7-11.

⁵ Vergelijk Pocock (1961) 209-246, 212-213.

⁶ Bateson (1937) 291-307, 305. Schulte Nordholt (1991) 137-164, 150-151.

⁷ De begrippen *puri* en ook *jero* worden op Bali gebruikt om de gezamenlijke vertrekken van een familiegeslacht van de op één na hoogste van de drie kasten (*sastria*) aan te geven. Kaleran (ten noorden) geeft de ligging aan van het afzonderlijke vertrek van (het nageslacht van) de oudste zoon. De status van *puri*'s en *jero*'s (en van deze paleizen onderling) verschilt en hangt in principe af van de afstand tot de heersende vorstelijke geslachten in de verschillende districten van Bali. Uiteraard verandert de status door veranderende machtsverhoudingen in de loop van de tijd. Daarbij zijn statusaanspraken van *puri*'s en *jero*'s altijd onderwerp van discussie geweest. Zie Robinson (1995).

⁸ Coast (1953).

⁹ Dit gebeurt ook in andere presentatievormen van Gunung Sari. Zie bijvoorbeeld *Dancers of Bali* (1972), de folder van de Gunung Sari-tournee door Australië in 1972, de derde tournee buiten Indonesië, waarin de twee eerdere internationale optredens van 1931 en 1952/1953 ook gememoreerd worden. In december 1997 konden toeristen elke avond kiezen uit gemiddeld vier Balinese dans- en muziekvoorstellingen in en nabij Ubud. Hiervan waren slechts zes voorstellingen herhalingen. In totaal traden er 24 verschillende groepen op.

¹⁰ De nog levende danseressen kennen een Balinese versie van het Wilhelmus, die zij speciaal voor dit optreden hadden moeten instuderen. Soekawati was informant en bemiddelaar bij veel onderzoek op Bali, onder meer van dat van de musicoloog Jaap Kunst, de bestuursambtenaar en adatrechdeskundige Victor Korn en van de oudheidkundige W.F. Stutterheim. Zelf schreef hij onder meer: 'De Sanghyang op Bali', *Djawa* 5 (1925), 320-325; 'Hoe de Baliër zich kleedt, Weltevreden' (1926b); 'Sartorial Bali', *Inter-Ocean* 7 (1926a) 7, 526-531; 'Lezing over land en volk van Bali', *Djawa* 10 (1930), 40-47.

¹¹ Spies (1931); Rhodius (1964). Zie over de westerse verbeelding van Bali in de jaren twintig en dertig onder meer Vickers (1989); Pollmann (1990); Schulte Nordholt (1994); Robinson (1995) 1-18.

¹² Galungan is een tiendaagse periode in de Balinese kalender (die zich in de Europese kalender ongeveer om de zes maanden herhaalt) waarin één van de belangrijkste religieuze festivals wordt gevierd. De (vergoddelijkte) voorouders, die in deze periode terugkeren naar hun voormalige huizen, worden hierin gefêteerd en verwelkomd met gebeden en offers. De Barong is zowel de religieuze dans, als het masker en kostuum, een leeuwachtig monster voorstellend, die, onder meer tijdens dit festival, door twee mannen gedragen wordt. De uitvoering van de Barong in een dorp vergt de bijdrage van muzikanten, dansers en toeschouwers. In de kortere toeristenvoorstellingen (en waarschijnlijk dus ook in Parijs) wordt de complexe betekenis van de Barong grofweg gereduceerd tot de belichaming van het goede, tegenover Rangda (de weduwe), die het slechte van de mens vertegenwoordigt. Eiseman (1990)

¹³ Interview C. Warren met I Made Lebah, circa 1993. Met dank aan C. Warren en A. Vickers.

¹⁴ *Peliatan legends* (1993) 15, 16. Dit boekje is door enkele inwoners van Peliatan in 1993 samengesteld en uitgegeven in samenwerking met C. Warren.

¹⁵ Het echtpaar J. Kunst en C.J.A. Kunst-Van Wely deed in het begin van de jaren twintig het eerste systematische onderzoek naar de Balinese toonkunst. Zij maakten nog geen aparte vermelding van de gong kebyar. Mogelijk betreft hun beschrijving van een recente variant van de gong gde in Noord-Bali echter de gong kebyar. Kunst & Kunst-Van Wely (1925) 76.

¹⁶ Seebass (1996) 71-91; Tenzer (1991).

¹⁷ McPhee (1946) 159.

¹⁸ Oja (1990). In de bestudering van Balinese muziek vormen twee studies het uitgangspunt, die beide gebaseerd zijn op onderzoek in de jaren dertig: het onderhavige van C. McPhee, *Music in Bali* (New Haven 1966) en B. de Zoete & W. Spies *Dance and drama in Bali* (Londen 1938). Hier is met name van belang Ornstein (1971). Ornstein concentreerde zich op de muziek van het ensemble van Peliatan, dat volgens haar bekend stond als het beste en bekendste van de kebyar-orkesten op Bali. Haar historische onderzoek gaat volledig terug tot het werk van McPhee. De omschrijving van 'the flower' wordt onder meer geciteerd door Tenzer (1991) 77 en Ornstein (1971) 21.

¹⁹ McPhee (1946) 159, 160, 170; vergelijk Walter Spies over gong kebyar in 1934: 'de nieuwe compositievorm van de muziek, een soort fantasie of potpourri van allerlei oude en nieuwe melodieën, met geraffineerde variaties, parafrasen, cadenzen, enz., meestal tamelijk samenhangloos achter elkaar geplaatst'. KITLV, collectie Korn, Or 435, Spies over dans en muziek in de Memorie van Overgave controleur van Gianyar H.K. 's Jacob (1934).

²⁰ Zie hierover onder meer Vickers (1989) 77-131; Schulte Nordholt (1994).

²¹ Picard (1996a) 115-158.

²² Interviews met Douglas Meyers in december 1996; D. Meyers (prod.), *CD Amandari Peliatan Gong* (Bali 1996).

²³ Ornstein (1971) 29.

²⁴ Van de 25 of 26 gamelanspelers hadden slechts vier een hogere adellijke titel (vertegenwoordigers van de twee hoogste kasten, brahmana en *sastria*), en waren twee vermoedelijk van lagere adel. Daarnaast was een aantal vertegenwoordigers van het op Bali ook vooraanstaande smedengilde (*pande*) lid van de groep.

²⁵ ARA, minkol, MvO assistent-resident J. de Haan (circa 1926).

²⁶ McPhee (1946) 164.

²⁷ Daarnaast had de Nederlandse organisatie ook al f. 97.010,79 uitgegeven aan de overtocht en repatriëring, kleding, voeding, verpleging en huisvesting. Tijdens de voorbereidingen was bovendien afgesproken dat de Balinezen f.15,- daggeld zouden ontvangen. KIT, inv.nrs. 6460 en 6457.

²⁸ Ornstein (1971) 34-36, 371, 372. Ornstein maakte de hechte organisatievorm van Gunung Sari aan den lijve mee. Terwijl zij haar onderzoek verrichtte, brak op Bali een burgeroorlog uit. In de nasleep van de militaire coup van 1965,

die de val van president Soekarno inluidde, woedde in Indonesië een anti-communistische heksenjacht. Op Bali onttaarde deze in een bloedige slachtpartij, waarbij dorpelingen en familieleden tegenover elkaar kwamen te staan, en waarin ook oudere vetes en machtsconflicten werden uitgevochten - ook in Ubud en Peliatan. Het orkest van Peliatan bleef in deze woelige jaren echter bijeen, volgens Ornstein dankzij het waarschuwend voorbeeld van een orkest uit Ubud dat wel uit elkaar viel, én door de speciale vorm van 'multiple private ownership'. Ornstein bleef op wel zeer letterlijke wijze vasthouden aan het hoofddoel van haar studie: de ontwikkeling van de kebyar-muziek en de plaats die deze had in de Balinese samenleving. In het licht van bovenstaande gebeurtenissen is haar conclusie enigszins bevreemdend. In de traditie van de paradijselijke beeldvorming uit de jaren dertig idealiseert zij het 'traditionele' leven van Bali, waar de afgelopen dertig jaar nauwelijks iets veranderd zou zijn, en waardoor de Balinese muziek haar vitale kracht had kunnen behouden.

²⁹ Ibidem, 30-34. Vergelijk Picard (1996a) en (1996b); Vickers (1998).

³⁰ Zie hierover Picard (1996a).

³¹ Kadek Suartaya, 'Kematian Lebah Mengundang 'Lebah'' (De dood van Lebah, brengt ons 'Lebah' - MB), *Bali Post* (2-12-1996); Vergelijk Douglas Myers' necrologie van Lebah, te vinden op de website www.goarchi.com/lebah/, met het motto: 'The old men smile and say 'we are all his children'. The young men smile and are proud to be able to present magic music from the mists of time. They say 'Thank you, Pak Lebah!'.' Er bestaat ook een documentaire over drie generaties Lebah. Van de overige leden van het gezelschap Paris-travellers zijn Mandera (als orkestleider, gamelanspeler en stimulator van Balinese dans en muziek), I Dewa Gde Raka (als topengdanser) en Tjokorda Oka Toeblen (topeng) nog steeds roemrijke figuren in de Balinese dans- en muziek-scene. Hun kinderen hebben de rol van hun vader overgenomen. Sommige van hen zijn nu bekende docenten op de STSI (de kunstacademie in Den Pasar). Zie ook *Riwayat hidup* (1980) en (1983/1984).

³² McPhee (1946) 162-163.